

Üç Semavi Dinin Temel Birliği Hakkında*

Muhammed Abid el-CABİRİ

Çeviren: Sadık KILIÇ**

Abstract

On the Basic Unity of Three Celestial Religions. According to general agreement, Judaism, Christianity and Islam have been described as celestial religions. The common origin and reference point of this three divine religions. With proportion to Prophet Abraham have been showed the Prophet Abraham's Tradition, that is to say, Prophet Abraham's Hanif Belief. From point of sincerity to Divine origin, ancient tradition and Divinal characteristic feature have been seen especially by us that various stages of Christianit. In other words, after 'Nasrânîs' who have been accepted as first Christians tied with the unity of God, with in this framework concepts of unity of God and trinity of God, Christological discussions which unending throughout Church history... And, before the Islam, very various and rich heritage of belief map; abionits, ariuss, Nasturis, Hanifs... And in conclusion, İslam..

Key Words: Abraham's tradition, Christianity, Airushood, Ebionism, Hanifhood, Islam, Unity of God's belief.

I. Yanlarında, Tevrat ve İncil'de yazalı olarak buldukları Ümmî Peygamber (en-Nebiyu'l-Ümmiyyu)

Hz. Muhammed'in Tevrât ve İncil'de Peygamber olarak müjdelendiği meselesi etrafında, gerek eskiden, gerekse şimdi, İslam alimleri ile Hıristiyan alimleri arasında uzun ve geniş bir tartışma yaşanmış olup, bu tartışma bu gün¹ de devam etmektedir. Kur'ân-ı Kerim bu müjdeleme hu-

* Bu yazı, müellifin, *Medhal ila'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Merkezu dirâsâti'l-vahdeti'l-arabiyye, 1. Bsk., Beyrut, 2006) adlı eserinin, 33-58 sayfaları arasında "Havle vahdeti'l-asl fi'd-diyânâti's-semâviyyeti's-selâs" başlığıyla yayınlanmış olup, çeviri esnasında tarafımızdan eklenen dipnot ve açıklamalar köşeli paranteze alınarak [ÇEV.] kısaltmasıyla belirtilmiştir. Çevirideki vurgular, bizim tarafımızdan yapılmıştır [ÇEV.]

** **Prof. Dr.**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 İslam âlemi ve Hıristiyan âleminde bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan olmak üzere, aşağıda gelen kitaplar zikredilebilir: 1) Bu konuyu işleyen klasik Arapça kitaplar: eş-Şehristânî (ö.

susunu “Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncillerde vasıfları yazılı o ümmi Peygamber’e tabi olurlar. O Peygamber ki, kendilerine meşru şeyleri emreder, kötülükleri yasaklar, kendilerine güzel ve hoş şeyleri mübah, murdar şeyleri ise haram kılar, üzerlerindeki ağırlıkları, sırtlarındaki zincirleri kaldırıp atar. Ona iman eden, onu destekleyen, ona yardımcı olan ve onunla beraber indirilen nûra tâbi olanlar var ya, işte felaha erenler onlardır”² ve “Vakti geldi, Meryem’in oğlu İsa da, ‘Ey İsrâîl Oğulları!’ dedi, ‘Ben size Allah’ın Resûlüyüm. Benden önceki Tevrat’ı tasdik etmek, benden sonra gelip ismi ‘Ahmed’ olacak bir resûlü müjdelemek üzere gönderildim’. Ne zaman ki o peygamber, apaçık delillerle kendilerine geldi, ‘Bu, kesin bir büyüden ibarettir’ dediler”³ ayetlerinde teyit etmektedir.

Her iki ayet de, Tevrât ve İncil’in, Yahudi olmayanlardan, ismi “Ahmed” olacak olan ümmî bir peygamberin geleceğini müjdeledikleri konusunda gayet sarîh bir ifadeye sahiptirler. Tevrât ve İncil mensuplar, Kur’ân’da gelmiş olan bir hususu teyit eden bir açıklamanın kendi kitaplarında da bulunması keyfiyetini kabul etmedikleri için, bunun doğal bir neticesi olarak, Müslüman âlimler de onlara reddiyeler yazmaya ve, İncil ve Tevrât’ın, Kur’ân’ın zikrettiği hususu teyit eden metinlerini araştırmaya yönelmişler; böylece de, bu hususu ispat ettiklerini düşündükleri pek çok metin kaleme almışlardır. Diğer yandan, eski ve çağdaş Hıristiyan âlimleri de, Tevrât ve İncil’den yanlarında bulunan metinleri incelemişler, bu metinlerde Muhammed (a.s.)’ın peygamberliğini müjdeleyen herhangi bir şeyin bulunması keyfiyetini reddederek, “Müslümanların tevil ettikleri işaretler, onların bunlardan kastettikleri şeyle uyuşmamaktadır ve böyle olması da mümkün değildir” demişler; bunu söylerken de, “Peygamberlik, İbrahim Peygamberin, eşi ‘Sâre’ ve onun

548/1153), Ebu’l-Feth Muhammed ibnu Abdi’l-Kerim, el-Milel ve’n-Nihal, tahkik: Abdülaziz Muhammed el-Vekîl ibnu Hazm, el-Kahire, Müessesetu’l-Halebî ve Şürekâhu li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1968; Ebu Muhammed Ali, el-Faslu fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal; el-Karâfî (ö. 684/1285), Ebu’l-Abbâs Ahmed ibnu İdrîs, el-Ecvibetu’l-Fâhira an’l-Esileti’l-Fâcira; İbnu Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Ebu Abdillâh Muhammed ibnu Ebu Bekr, Hidâyetu’l-Hayârâ mine’l-Yehûdi ve’n-Nasârâ; İbnu Hişâm (ö. 219/834), Ebu Muhammed Abdilmelik, es-Sıratu’n-Nebeviyye 2) Çağdaş Arapça kitaplar: Muhammed Reşîd Ridâ, el-Vahyu’l-Muhammedî ve Tefsîru’l-Menâr; Ahmed Abdulvehhâb, en-Nubuvvetu ve’l-Enbiyâu fi’l-Yehûdiyye ve’l-Mesîhiyye; Muhammed İzzet Derveze, et-Tefsîru’l-Hadîs 3) Hıristiyan yazarların reddiyeleri: Risâletu Abdilmesîh el-Kindî ile’l-Hâsînî; Yûsuf Durretu’l-Haddâd, el-İncîlu fi’l-Kur’ân, ve Marcok Sergius, Hel Tenebbeeti’t-Tevrâtu evi’l-İncîlu an Muhammed ve Reddu’l-Kummes Sergius Ale’l-Kâilîne bi Tahrîfi’t-tevrâti ve’l-İncîl, ... Daha geniş tafsilat için bkz. < <http://www.mutenasserin.net/mutenasserin/arabic/fq/mohamed.htm>. >

2 Araf, 157.

3 Saf, 6.

oğlu İshak'tan gelen nesli olan İsrail Oğulları'na münhasırdır, bu sülale-
nin dışına çıkamaz; bir de, eşi 'Hâcer'in ve Arapların atası olan oğlu
İsmail'in, peygamberlikle alakası da yoktur, çünkü Hâcer İsrail oğulla-
rından değildi; o sadece Sâre'ye hizmet eden Kıbtî bir cariye olup, Sâre
onu, kendisinin İbrahim'e çocuk doğurmadığını gördüğünde, İbrahim'e
hediye etmiş idi..." anlamına gelen bir ön kabulden yola çıkmışlardır⁴.

II. Temelsiz bir takım iddialar...!

Konu üzerinde tartışmayı kökten yok eden böylesi baskıcı bir tavır-
dan hareket ederek, çağdaş yazarlardan bu konuya girmiş olan birisi, in-
ternet'te⁵ bir makale yazmış ve bu makalede, iddiasına göre, geçmiş iki
ayette varit olan 'hata'yı ispat etmeye çalışmıştır.

a) Birinci ayete, yani, "Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncillerde vasıf-
ları yazılı o ümmî Peygamber'e tabi olurlar." (Araf 157) ayetine nispetle,
makaleyi yazan arkadaşımız şunu iddia ediyor: "Ümmî nebi" sıfatı, Tevrat
ve İncil'de, sarahaten ya da dolaylı olsun, kesinlikle bulunmamaktadır ve
yine, Kuran'da bulunan "en-Nebiyu'l-Ümmiyyu" ibaresi, Tevrat'ta, Musa'-
dan sonra gelecek olan nebiyi ifade etmek üzere varit olmuş olan "en-
Nebiyu'l-Atî" ifadesinin yanlış bir okunuşudur. Yazar, böyle bir hatanın
meydana gelmesini ise, Arapça yazının, Kur'an'ın toplandığı zamanda
noktalardan hali olması; (noktasız tâ ile olup) (الأتى) 'el-âtî: gelecek olan'
şeklindeki lafzı, Tevrât'tan nakilde bulunmuş olan kimselerin "el-ümmî"
şeklinde okumuş olmaları keyfiyetiyle makul ve haklı gösterir. Bunu ya-
parken de, bu [kelimeyi Tevrât'tan alıp Kur'an'a sokma (ikhâm) faraziye-
sini, Kur'an'ın en belirgin özelliği onda tekrarların bulunması keyfiyeti
olduğu halde, [güya,] 'en-Nebiyu'l-Ümmiyyu' ibaresinin Kur'an'da hiç
tekrarlanmamış olduğu hususu ile temellendirir!

4 [Nasr Hamid Ebû Zeyd'in de belirttiği üzere Hıristiyan alimler, 'Sâre' tarafından kovulmuş
olan Hacer ile İsmail'in manevi neslinden gelenler manasında, Müslümanlara hep 'Sârâyın:
Sâre tarafından kovulmuş olanlar' ismini atfetmektedirler. Şöyle der Ebu zeyd: "Müslüman-
lar, bir yandan, "İsmâ'il'in neslinden olmalarına nispetle "el-İsmâ'îliyyûn" olarak isimlendi-
rilmekte, diğer yandan onlar için, İbrâhîm Peygamber'in zevcesi olup, oğlu "İshâk"ı doğur-
duktan sonra İsmâ'il'in annesi "Hâcer"i ve çocuğunu evinden kovmuş olan "Sâre"ye nispetle
"Sârâyîn" (Saracenes) ismi kullanılmaktadır. (...) Buna göre mana, "Müslümanlar" kovul-
muş kimselerdir veya onlar, Peygamber evinden kovulmuşların oğullarıdır, demek olur. (...)
Bu isim, Hıristiyan kültüründe uzun bir süre hep Müslümanlara delalet etmiştir." Bkz. Ebu
Zeyd, Nasr Hamid, "Kurâetu'l-Kur'an min manzûrin lâhûtiyyin mesîhiyyin..", *İslamochristia-
na*, sayı: 33, Roma, yıl: 2007, s. 13-15). Hacer ile oğlu İsmail'in kovulmaları hakkında bkz.
Kutsal Kitap-Eski ve Yeni Antlaşım

5 < <http://www.mutenasserin.net/mutenasserin/arabic/fq/mohamed.htm>. >

Şurası gayet açıktır ki, o dönemde Kur'ân yazısının noktalı olmayışı genel bir durum olup, bunun etkisi sadece bu kelimeye değil, Kur'ân'ın bütünü için söz konusudur, bu yüzden de bunun etkisini tek bir ayetle sınırlamanın bir manası yoktur! Sonra, Kur'ân'daki bir şeyin lafzının tekrarlanmaması, onun Kur'ân'a sokuşturulmuş olduğuna, Kur'ân'dan olmadığına da yeterli bir delil olmaz! Bu "Kur'ân'a sokuşturma" (ikhâm) iddiasına gelince, o, hakkında uzaktan yakından hiçbir delil olmayan, salt bir varsayımdır! Madem öyle, kelime tekil ve çoğul halde (el-Ümmiyy, el-ümmiyyîn) başka ayetlerde de gelmiş iken⁶, nasıl oluyor da 'el-Ümmiyyu' kelimesi sadece bu ayete sokuşturulmuş oluyor?!.. Buna sen bir de, bu iddianın, Kur'ân'ın göğüslerde/hafızalarda hıfzedilerek korunmuş olduğu ve esas olarak bu cihete güvenilip dayanıldığı gerçeğini unuttur gözüktüğünü ilâve edebilirsin! Üstelik de, İslam'ın zaferler kazandığı, fetihlerin de her yana yayıldığı bir çağ olan, Kur'ân'ın cem (cem') edildiği bu vakitte, böylesi bir "sokuşturma, araya katmak" gibi bir takım yolları kullanmaya da hiç gereksinim duymamış, Ehl-i Kitapla da böyle bir meseleye hiç girmemişler iken!..

Müslümanların, kelimeyi, Tevrât'tan yanlış aktardıkları görüşüne gelince, bu, temellendirilmesi için en zayıf bir delili bile olmayan bir varsayımdır!.. Çünkü, Müslümanlar Kur'ân'ı cem ederken, Tevrât'tan, üstelik aktarımında da hata yaparak, niçin sadece bu kelimeyi aktarsınlar?!.. Kur'ân'ın Mushaflardan toplanması etkinliğinin büyük bir titizlik ve yoğun araştırmalara bağlı olarak yürütüldüğü bir zamanda, böyle bir şey!.. Zamanı geldiğinde biz bunlardan bahsedeceğiz.. Sonra hiç kuşku yok ki, bu arkadaş da bütün bunları biliyor.

b) İkinci ayete, yani, "*Vakti geldi, Meryem'in oğlu İsa da, 'Ey İsrâîl Oğulları!' dedi, 'Ben size Allah'ın Resûlüyüm. Benden önceki Tevrat'ı tasdik etmek, benden sonra gelip ismi 'Ahmed' olacak bir resûlü müjdelemek üzere gönderildim*" (Saf 6) ayetine gelince, ismi "Ahmed" olan bir peygamberi müjdeleme işini bizzat Hz. İsa'ya nispet ettiği için, özellikle İncil mensuplarına karşı hem geçmişte, hem de halen en büyük meydan okumayı bu ayet içermektedir. Bu meydan okumanın ateşini tutuşturan ise, erken bir vakitte *es-Sîretu'n-Nebeviyye* adlı eserin derleyicisi olan İbnu İshâk'ın⁷, bu ayet dolayısıyla şunu yazmış olmasıdır. Demektedir ki o: "İncil'i kopyalamış olan Hav ari Yûhanna⁸, kendi nüshasında, Peygamber İsa'nın şöyle

6 Bkz. A'raf, 158; Ali İmran, 20.

7 Hicri 152 dolaylarında vefat etmiştir.

8 Kastedilen, İncil Yazarı Yûhanna (Jean l'évangéliste) olup, kendi adıyla da bilinen Dördüncü İncili yazmış olan kişidir. *Havârî* kelimesi ise, Havâriyyîn kelimesinin tekilidir. Sözcük Habeş-

dediğini anlatmıştır: “Beni kim sevmezse, kuşkusuz o Rabbi de sevmemiştir. Şayet ben onların önünde, benden önce hiç kimsenin yapmadığı bir takım şeyleri yapmış olmasaydım, onların hiç hatası olmazdı, fakat bundan sonra onlar şımardılar ve kendilerinin bana üstün geleceklerini (beni yeneceklerini) sandılar; yine Rab için de [aynı zanda bulundular Çev.] Fakat, Yasa (en-Nâmûs)⁹ 'da yer alan, "Onlar boşuna beni sevmедiler" kelimesinin tamamlanması gerekir. İşte şayet, el-Munhamennâ, yani Allah'ın Rab'den size gönderdiği bu zat [ve], o da Rab katından çıkmış bulunan Kutsal Ruh hakikaten geldiğinde, o bana ve yine size de tanık olacaktır. Çünkü siz eskiden, benimlediniz; şüpheye düşmeyesiniz diye, bu konuda size konuştum...". İbnu İshâk bu açıklamaya, şöyle diyerek bir not düşer: "el-Munhamennâ kelimesi, Süryanice, Muhammed anlamındadır; eski Yunanca (er-Rûmiyye) da ise, el-Baraklîtus (: el-Fâraklît), (s.a.s.) anlamına gelmektedir¹⁰.

Daha önce kendisine işaret edilen makalenin yazarı, şöyle diyerek açıklama yapar: İncil'de, Yesû' (İsâ)'nın, “*Ben Baba'dan isteyeceğim, O da size, Fâraklît¹¹ (Bîraklît)'i verecek*” sözü bulunmakta olup, bu *paracletos*

çe olup, denildiğine göre, Necrân Hıristiyanlarına intikal etmiş, buradan da Arapçaya girmiştir. Avrupa kaynaklarında ise Havariler manasına gelen *Apotres* kelimesi Yunanca *Apostolos* kökünden gelmekte olup, anlamı ise ‘Resuller’, yani İsa (a.s.)’nın davetini yaymak için göndermiş olduğu kimselerdir; bunlar on iki resûl olup, şunlardır: Butros olarak çağrılan Sim’ün (Simon appelé Pierre), kardeşi Andreos (André son frère), Ya’kûb ibn Zebedî (Jacques, fils de Zébédée), kardeşi Yûhanna (Jean son frère), Filibs (Philippe), Bartelemeus (Bart-hélemy), Toma (Thomas), Vergi tahsildarı Matta (Matthieu, le publicain), Ya’kûb ibn Hilfi (Jacques, fils d’Alphée), Tedavus (Thaddée), Sim’ün el-Kânûnî (Simon le Cananite) ve, İsa’ya ihanet eden Yehûza el-İshariyot (Judas l’iscariot, celui qui livra Jésus).

9 [Nomos (nâmûs): ‘Nómos’ Yunan felsefesinde, temeli doğada [*phûsis*] olan yasaya, doğal özelliklere dayanan yasallığa karşı olarak, sonradan, insan tarafından uzlaşma dayalı olarak konan yasalar, oluşturulan gelenekler için kullanılan terim. *Nomos* terimi daha özel olarak da, ahlâk alanında, insanın kendi doğal özelliklerine uygun olarak değil de, gelenek ve göreneklere, sonradan belirlenmiş ahlâkî kurallara ya da toplumun yasalarına uygun olarak gerçekleştirilmiş eylemler (...) için kullanılır” (Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, Ankara 1996, s. 384, “nomos” maddesi; yine bkz. Peters, François E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Hazırlayan ve Türkçeye Çeviren: Hakkı Hünler, Paradigma yayıncılık, İstanbul 2004, s. 242-245, “Nómos” maddesi); “nâmûs < Yun. Nómós “töre, yasa”. 1) İnsanın ahlâk kurallarına uymasını sağlayan, onu şerefli kılan manevi duygu; güzel haslet; 2) Irz, iffet, hayâ; 3) Dürüstlük, doğruluk; 4) Herkes tarafından korunması gereken ve kötülerin dokunmasına izin verilmeyen manevi değer; 5) Kânun, nizam” (Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, 1. Bsk., İstanbul 2005, s. 2298-2299, “nâmûs” maddesi)] [ÇEV.]

10 İbnu Hişâm (ö. 219/834 h.), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 232. İbnu Hişâm, İbnu İshâk (ö. 151/768)'in yazmış olduğu *es-Sîretu'n-Nebeviyye* kandise intikal etmiş olup, onu rivayet eden, ona notlar düşen ve ismini onunla irtibatlandırmış olan zattır.

11 Uluslararası Tevrat Cemiyeti'nin tercümesinde, ki bu, yeni bir tercümedir, İbn İshâk'ın zikrettiği paragraf, Kitâb-ı Mukaddes, Yuhanna İncili, 14. Bab, 24-26 ayetlerinde şöyle yer almaktadır: “*Beni sevmeyen, sözüme uymaz. İştittiğiniz bu söz benden değil, aksine beni göndermiş olan Baba-*

lafzı da aslı itibariyle, Seyyid Mesîh ve Havârilere çağında yaygın olduğu üzere, Yunanca'ya aittir". Şunu da ilave ederek, açıklamasını sürdürür: "Bu *paracletos* kelimesi, Yûhanna İncilinin, İslam'ın zuhurundan asırlarca önceki bütün el yazmalarında, bu [*paracletos*] kalıbı ile gelmekte olup, manası ise: tesellici (el-muazzi), işaret eden, müdafaa eden, Kutsal Ruh, Hakk'ın Ruh'u şeklindedir; Müslümanların iddia ettikleri gibi, bu ifade; anlamı, meşhur olan, tanınan, övülen, şerefli ve övgüye layık, asaletli, seçkin anlamlarına gelen *periklutos*¹² şeklinde hiç gelmemiştir. Yani, bu [*paracletos*] lafzı bir sıfat olup, asla bir özel isim gibi kullanılmamıştır"¹³. Devamla der ki o: "Bu *periklutos* lafzı, gerek İslam'ın zuhurundan önceki gerekse onu izleyen çağlardan hiçbir çağda, Yeni Ahit (İncil)'in yazmalarından hiçbirisinde yer almamıştır. Ve aynı şekilde, bu lafzın ifade ettiği sıfatlar, "Fâraklît'in ilahîliğine delalet etmektedir: zira, Fâraklît, Mesîh'in öğrencileriyle birlikte ebedi olarak kalacaktır; bu ise, hiçbir yaratılmışın gücü dâhilinde değildir. Ve Fâraklît, "Hakk'ın Ruhu"dur, yani Rûhullah'tır. Ve o yine, "Rûhul-Mesîh'tir, çünkü Mesîh bizzat kendisini "Hak" olarak nitelemiştir"¹⁴.

c) Kuşkusuz, Polemik, içinde Kur'ân'ın, "Sen, iman edenlere düşmanlık hissi besleme bakımından insanların en şiddetlilerinin Yahudiler ile müşrikler olduğunu görürsün. Müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların ise, 'Biz Nasârâyız!..' diyenler olduğunu görürsün. Bunun sebebi, onlar arasında bilgin keşişlerin ve râhiplerin bulunması, bir de onların kibirlenmemeye-

dandır. Ben daha aranızdayken size bunları söyledim. Ama Baba'nın benim adıyla göndereceği Yardımcı (el-Mu'în), Kutsal Ruh, size her şeyi öğretecek, bütün söylediklerimi size hatırlatacak".

Dâru'l-Kitâbi'l-Mukaddes fi'l-Alemi'l-Arabî, Beyrut'tan çıkan tercüme gelince, o da bu paragrafı aşağıda geldiği biçimde irat etmektedir: "Beni sevmeyen, sözümü tutmaz. İşittiğiniz söz, benim değildir, aksine beni göndermiş olan Baba'nındır. Ben yanınızda bulunuyorken size bunu söyledim. Baba'nın benim isimle göndereceği Tesellîci'ye, Kutsal Ruha'ya gelince, o size her şeyi öğretecek ve benim size söylemiş olduğum her şeyi size hatırlatacak".

Bu cümlelerin Fransızca aslına ulaşabilmek için şu yere bkz. International Bible Society (IBS), <http://www.chez.com/voxdei/66.Apocalypse.html>.

12 Makale yazarı aşağıda gelmekte olan esere göndermede bulunur: George Berry, Ricker, *The Classic Greek Dictionary; Greek-English and English-Greek: With an Appendix of Proper and Geographical Names*, Classic Series (Chicago, IL: Follet Publishing, 1956).

13 İbnu Aşûr (ö. 1973), Allahu Teala'nın Saf, 6 ayeti bağlamında şu görüşü dile getirir: "Buradaki 'Ahmed' lafzı, özel bir isim değildir; çünkü geleceği vaat edilen Resul'ü hiçbir kimse Ahmed diye çağırmamıştır, hiç kimse Peygamber Muhammed'i, ne Peygamberliğinden önce ne de sonra, Ahmed ismiyle çağırması değildir ve böyle bir şey de bilinmemektedir". Bu nedenle de İbnu Aşûr, "Ahmed" kelimesinin özel isim olmayıp, aksine bir sıfat olduğunu vurgular. Buna göre, "İsmuhû Ahmedu" pasajı, "Onun ismi, çok üstün ve çok güzeldir!" manasındadır. Bu tıpkı Arapların, "el-'avdu ahmedu", yani, "[Güzel bir işi] yeniden ele almak, çok övülen bir şeydir" demeleri gibidir. Böyle bir yorum kuşkusuz, Hıristiyan âlimlerin *el-Munhamennâ* kelimesi bağlamında söylediklerine karşı, bu lafzın bir sıfat olup özel bir isim olmadığı şeklinde, bir tür reddiye olmuş olur. Biz, "Ahmed" lafzının Peygamber Muhammed'in bir sıfatı olup, onun özel ismi olmadığını söylediğimizde de, onların bu delilleri geçersiz olur.

leridir”¹⁵ buyurduğu ayetin içeriğine değin uzamıştır... Bu ayetle ilgili olarak adı geçen makaleyi yazan arkadaşımız demektedir ki: “Zamanında Kur’ân çağrısına iman etmiş olanlar, ne Yahudilerdir, ne de Hıristiyanlardır; bunlar ancak, “Biz, Nasârâ’yız demiş olan kimselerdir”. Onun görüşüne göre, “Bu, hem kendileri, hem de başkaları için bir değer biçmedir”. Söz konusu “Nasârâ”yı Araf suresinin bir ayeti, “Musa’nın kavminden de bir özlü bir topluluk (ümme) vardır ki, hak ile rehberlik yapar ve onunla adaleti gerçekleştirirler..”¹⁶ buyurarak, Musa’nın kavminden olmakla nitelemektedir

Arkadaşımız, böylece aşağıda gelmekte olan bir neticeye ulaşır da, der ki: “Yüce Allah’ın, ‘... Müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların ise, ‘Biz Nasârâyız’ diyenler olduğunu görürsün”¹⁷ ayetinde, “Biz Nasârâyız” diyenler, Kur’anî çağrıya sadece kendileri iman etmiş olan kimselerdir, yoksa [Nasârâ ile kastedilenler] ne Yahudilerdir ne de Hıristiyanlar; ve, Kur’ân’da, Mekki döneme ya da Medeni döneme ait olup, Yahudilerin ve Hıristiyanların Kur’ân’a iman etmiş olduklarına dair kesin ve apaçık hiçbir delil de yoktur, ki böylece, bu kimselerin izhar ettikleri imanları, “Ümmî Nebî”nin Tevrat ve İncil’de yazılı olarak bulunmakta olduğunun sahihliğine dair bir delil teşkil etsin!..”. Sonra mezkur yazar, “Bunlar, Peygamber ile görüşme yapmış, onunla antlaşmış ve bir şey elde edemeden geri dönmüş olan tek Hıristiyan heyetidir” der ve nihayet şunu ilave eder: “Biz biliyoruz ki, bu [heyet, fırka], bidat ehlinde idi”.

Böylece biz adı geçen yazar tarafından yapılan bu reddiyeden, burada, Yahudiler, Hıristiyanlar ve “Nasârâ” şeklinde, “Kitap Ehli”nin üç grubu bulunduğu; sözü edilen “Nasârâ”nın ise, “Necrân Nasârâsı” gibi, bir bid’at fırkası olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Gerçekte işte bu sonuçtur, geçmiş mücadeleyle ilgili olarak bütünüyle bizi ilgilendiren... İşte bunun için biz şu gelmekte olan soruyu yöneltiyoruz: Gönderilmesinden önce ve sonra bu “Ümmî nebi”yi iman etmiş olan ve, “Resmi Hıristiyanlar” tarafından bid’at fırkası olarak görülen bu “Nasârâ” acaba kimlerdir?

III. “en-Nasârâ”¹⁸... Ve Teslis Meselesi

a) Havârilere... ve İnciller

Kur’ân, Hıristiyanlık (*el-Mesîhiyye*) inancına bağlı olanlardan, “en-Nasârâ” ismi altında söz etmiş olup, Kur’ân’da, ister tekil isterse çoğul

14 Kitap-ı Mukaddes, Yûhanna İncil’i, bölüm 14, ayet 6.

15 Maide, 82.

16 Araf, 159.

17 Maide, 82.

halde olsun, ne “Hıristiyanlık: el-Mesîhıyye” kelimesi, ne de “Hıristiyan: el-Mesîhî” kelimesi varit olmuştur!.. “Nasârâ” da, Resmi Hıristiyanlık (Katoliklik, Ortodoksluk ve Anglikanlık) bilginlerinin geleneğinde, sapkın bir fırka olup, muteber addedilmez¹⁹. İslam âlimlerine göreyse Nasârâ, İsa’yı destekleyip ona yardım etmiş olan ve ayrıca Kur’ân’ın, “Ey iman edenler! Siz Allah’ın destekçileri olunuz, O’nun dinine yardım ediniz. Nasıl ki Meryem’in oğlu İsa vaktiyle, havarilere, ‘Allah’ın yolu uğruna kim bana yardımcı olmak ister?’ diye sorunca, havariler; “Biz Allah’ın dinine yardımcı oluruz” diye cevap vermişlerdi. Sonuçta İsrail Oğullarından bir grup İsa’nın peygamberliğine iman etti, diğer bir grup da inkâr etti. Biz de iman edenleri düşmanlarına karşı destekledik de, onlar ötekilere üstün geldiler”²⁰ ayetinde kendilerinden bahsetmiş olduğu (İsa’nın sahabesi olan) “el-Havâriyyûn: Havariler”dan gelmektedirler. Bu ayetin tefsiri hakkında kaynaklarımız ise şunları söylemektedir: “Bu, (Filistin’in kuzeyinde bulunup Seyyid Mesîh’in doğuş mekânı olan ve de İsa en-Nâsirî (Jésus Nazareth) şeklinde kendisine nispet edildiği) Nâsıra beldesinde idi: bundan ötürü onlar “Nasârâ” diye isimlendirilmişlerdi. Siyer, tarih ve tefsir âlimlerinden pek çok kimsenin zikrettiğine göre, Antakya halkı da, tamamıyla, ona iman edenlerdendi; Mesîh ora halkına üç elçi göndermişti: Bunların ilki Şem’un es-Safâ idi; onlar iman etmişler ve ona icabet eylemişlerdi. İsrâil Oğullarından olan diğerleri ise inkâr etmişlerdi, bunlar Yahudilerin çoğunluğunu teşkil ediyorlardı. Allah da, daha sonra, ona iman edenleri inkâr edenlere karşı destekledi, böylece onlar ötekilere üstün geldiler ve onlara egemen oldular”²¹.

Bu tefsir, Batı dünyasındaki Hıristiyan dinler tarihçilerinin vurguladıkları şeyle de nerdeyse örtüşmektedir. Onlar tarafından da vurgulanan hususlardan birisi şudur:

18 [“Nasârâ” terimi hakkında müstakil bir inceleme için bkz., Gündüz, Şinasi, “Kur’an’ın Nasârâ terimine Etimolojik ve Tarihsel bir Yaklaşım”, *Tezkire*, Üç Aylık Derleme, Bahar 1996, 9/10, ss. 171-189][ÇEV.]

19 [Son derece muteber bir Dinler Sözlüğü’ndeki konu ile ilgili açıklama da, bu bakımdan dikkat çekicidir. Şöyle yazmaktadır ilgili maddede: “Ayrılmışlar” veya ‘sofu, dindar kimseler’ anlamına gelen *nazarites* [nasârâ] veya *nazirites*, kadim İbraniler nezdinde, dindarların özel bir sınıfını göstermektedir; Samson, İncil’de, onlardan birisi olarak zikredilen ilk kimsedir; genç Samuel de, kuvvetle muhtemel, aynı şekilde onlardan biri olmalıdır. Kesilmeyen saçlar, şarap içmemek ve bir ölü ile kontak kurmaktan sıkı sıkıya kaçınmak, onların başlıca görünen karakterlerindedir. Eski Arabistan’da da buna benzer sofular bulunmaktaydı; onlar da kesilmeyen uzun saçlara sahip idiler ve şaraptan, kadından, merhem ve parfümden uzak duruyorlardı” (Pike, E. Royston, *Dictionnaire des Religions*, PUF., Paris, 1954, s. 226, “nazarites” maddesi) [ÇEV.]

20 Saf, 14.

21 İbnu Kesîr (ö. 774/1372), Ebu’l-Fidâ İsmâil ibn Ömer, *el-Bidâye ve’n-Nihaye*, Beyrût, Mektebetu’l-Ma’ârif, II, 178.

İsa geride, Kur'ân'a benzer şekilde, Allah'ın sözünü içeren indirilmiş bir kitap bırakmamıştır. Onun ancak, şifahi öğretileri ve davet etkinliklerine dair haberleri, kendisine iman etmiş olan arkadaşları arasında dilden dile dolaşıp durmuştur. Bunlardan bazıları ise, bu şifahi öğretileri, (müjde anlamındaki İncil kelimesinin çoğul hali olan) İnciller (el-Enâcîl) olarak isimlendirilen metinler halinde rivayet etmişlerdir. Bu İnciller dört tane olup, onları toplayan ve kaydeden kimselere nispet edilmektedir; bu kimseler ise, Matta (Mathieu), Markos (Marc), Luka (Luc) ve Yuhahha (Jean)'dir. Çağdaş eleştirel araştırmalar, bu İncillerin, Mesih'ten takriben bir asır kadar sonra yazılmış oldukları, bunların bir takım eksiltme, ilave ve düzeltmelere maruz kaldıkları, yine bunların, o zamanlar, sadece Yunanistan ve Roma'da değil, Suriye, Filistin, Mısır'da da hakim dil olan Yunanca ile yazılmış oldukları hususunda hemfikirlerdir.

Mesih'in dininin taraftarları, bu dinin ilkelerini ve mesajını, Yunan felsefe ekolleri ile Gnostik²² ve Hermetik²³ akımların bölgeyi istila ettiği

22 [Gnostisizm: 'Gnose, 'Bilgi' anlamına gelmektedir, ama bu her şeyden önce, salt/kendinde bilgi; her şeyi kuşatıp, Uluhiyet, İnsan ve Evren'le alakalı bütün felsefi ve dini problemleri çözmeye imkan veren mutlak ve küllî bilgidir. Bu bilgi, muhakemeye dayalı (discursif) aklı aşan ve kendisine sahip olana ani ve kesin bir aydınlanma sağlayan salt sezgisel bir irfandır. Bu özelliği sebebiyle de o, bazı ariflere mahsus, fakat dine yabancı (frofane) kimselerin anlayamayacağı batını (ésotérique) bir bilgidir. Ama o, aynı zamanda ve özellikle, teorik (spéculatif) bir bilgi olmayıp, beraberinde kurtuluşu getiren bir bilgidir. Gnostisizm, kendisine yabancı olduğu maddi dünyanın bütünüyle kötü, saçma karakterini de oluşturan "[bu] dünyaya atılmış" bir varlığın tepkisi olarak görünür. Şahsi aydınlanma ile arif (gnostique), 1) Mevcut dünyadaki acıklı nasibinin ve 2) Kurtarılması gereken mümkün oluş, hatta zorunluluk halinin bilincine varır. Zira o kendisini, karanlıklar içersine düşmüş, fakat ilk menşeiini ona ancak geçici olarak unutturmuş olan ışıklı bir kıvılcık gibi, aşkın dünyadan düşmüş bir parça olarak kabul eder; irfan (gnose), bil bilgidir, ama bu bilgi aynı zamanda itiraftır da... Teolojik açıdan bakıldığında ise gnostisizm, bireyin iman veya amellerle değil, sadece Gnose, yani irfan ile kurtulabileceğine inanmaktan ibarettir" (Pike, *Dictionnaire des Religions*, s. 139, "gnosticisme" maddesi). Bir başka ifadeyle, dini şeylere dair, basit müminlerin sahip olduğu bilgiden veya resmi kilisesin sunduğu bilgiden üstün olan bilgi... Hıristiyanlıkta, bilhassa II. Ve III. Asırlarda, ortak imanın yalnız bir derinleştirilmesinden ibaret olan Ortodoks bir irfan (gnose) olmuş ise de, ne var ki 'Gnostisizm', büyük kısmı itibariyle Batını, mitolojik ve büyüsel olan sahilinanca aykırı (hétérodoxe) gnostisizm'i çağrıştırmaktadır" (Foulquié, *Paul, Dictionnaire de la Langue Philosophique*, P.U.F., Paris, 1969, s. 302-303, "gnose" maddesi). Ama, bu hétérodoxe gnostisizmin yanında, bazen, İskenderiyeli Clément ve Origène tarafından açıklanmış olan, muhtemelen St. Paul ve St. Jean İncillerine kadar da inen, sahil Hıristiyan irfan (gnose) veya "gerçek irfan (gnose)" da zikredilmektedir" (Pike, a.g.e., "a.g.mad.", s. 140)] [ÇEV.].

23 ["Hermetizm: Miladi ilk asırlarda Mısır'da ortaya çıkmış olan payen karakterli irfan (gnose) anlayışı... Mısırlılar Grek Tanrısı Hermès ile kendi tanrıları Thoth'u özdeşleştirir ve buna Yeni Eflatuncular Hermès Trismégiste (Üç Defa Büyük Hermès) ismini verirler; ki bu isim altında III. Ve IV. Asırlarda felsefi ve mistik pek çok eser ortaya çıkar (Foulquié, *Dictionnaire de la Langue Philosophique*, s. 317, "Hermétique" maddesi). Hermetik edebiyat ise, ona sahip olana gerçek ben'in ve tanrılığın bilgisini sağlayan İrfan (gnose) temasını geliştirip işler

bir zaman diliminde insanlara sunuyorlardı. Bu durum ise, Hıristiyan propagandistler ile Yunan düşünce mensupları arasında bir takım çatışmaların; akla dayanan Yunan felsefesi verileriyle imana dayalı Hıristiyan Dini'nin verileri arasında uzlaştırma gayretlerinin kendisini izlediği veya kendisine eşlik ettiği bir takım çatışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

b) Teslis ve Felsefi tenzih meselesi

Hıristiyan düşüncesini meşgul eden esas dava, Mesîh'in tabiatını belirleme meselesidir. Buna göre, Hıristiyan akidesi, Mesîh'in annesi Meryem'in, onu, ona hiçbir beşer eli dokunmaksızın doğurduğunu, fakat bizzat onun beşer tabiatına sahip olduğunu onaylamaktadır! Öyleyse o, bir annesi olan bir beşerdir, fakat onun babası kimdir? Bunun cevabı şudur: Allah, Meryem'e ruhundan üflemiştir (nefh)! Bundan hareketle dediler ki: Öyleyse, Babası, Allah'tır; İsa da oğuldur; burada Baba ile oğul arasında da, "Rûhullâh" veya Rûhü'l-Kudüs bulunmaktadır²⁴. Öyleyse burada üç uknûm veya üç unsur bulunmaktadır, o zaman aralarındaki ilişkiyi belirlemek nasıl mümkün olabilir? İşte bu, Teslîs akidesi (Trinité) problemidir. Hıristiyan din tarihçilerinin kuvvetle belirttiklerine göre, Mesîh Hazretlerinin tanrısal tabiatına, yani onun bir ilah olduğuna inanmak,

---

(Pike, *Dictionnaire des Religions*, s. 148, "Hermétisme" maddesi). Öte yandan, "İslâm kaynaklarında [da] İskenderiye kaynaklarının tek Hermes'i üç tane oldu ve böylece Hermes Trismegistos (Arapça *el-müselles bi'l-hikme* teriminden) ismi Batı'da çok sayıdaki filozof ve şaire ilham verdi. Üç Hermes Müslümanlarca Hz. Adem'den İslâm'ın peygamberine uzanan altın zincir halkaları olan birer peygamber olarak tasavvur edildi (...). İlk Hermes Müslüman kaynaklarda Ebu'l-Hukemâ (Arif ve filozofların Babası) olarak anılmaktadır" (Nası, *Seyyid Hüseyin*, İslam ve İlim, çev. İlhan Kutluer, İnsan yayınları, İstanbul 1989, s. 198). Bilim tarihi açısından Hermetizm hakkında yine bkz. Ronan, Colin A., *Bilim Tarihi-Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergen, Tübitak Yayınları, 1. Bsk., Yorum Matbaacılık, Ankara 2003, s. 306-309]. [ÇEV.]

24 Gerçek şu ki, bu problem, aslında sadece Hıristiyanlıkla ilgili bir problem değildir; tersine bu; maddeden soyutlanmış olup hiçbir şey Kendisi gibi olmayan en yüce varlık (Allah) ile madde ve değişimden ibaret olan âlem arasındaki münasebeti düşündükleri vakit, filozofların da karşısına çıkan problemlerden birisi olarak, Yunan felsefesinin ortaya atmış olduğu problemlerden birisidir. Bu, ta Eflatun zamanından beri çözümü zor felsefi problemlerden birisi olmuştur. Eflatun ise, Aşkın İlah ile, içinde insanın da bulunduğu âlemi yaratmış olan Yaratıcı İlah'ı birbirinden ayrı düşünmüştür. Hıristiyanlık gelip, İsa'nın bakire bir anneden ve de Allah (Rûhü'l-Kudüs)'tan bir nefha ile doğmuş olduğunu onaylayınca, Hıristiyanlığın düşünürleri kendilerini Tanrısal üç varlık karşısında bulmuşlardır: Allah (Baba), İlahi Üfleme (nefh) veya ilahi nefes (Rûhü'l-Kudüs), sonra da Meryem'in doğurduğu İsa (yani, Oğul)... Sonra, Hıristiyanların bazı fırkaları, Tanrı'dan bir nefha ile "Tanrı'nın Oğlu"nu doğurmuş olması sebebiyle, Meryem'in de ilahi tabiatlı olduğu görüşünü ilave etmişlerdir. Bkz. el-Câbirî, Muhammed Abid, *Tekvînu'l-Aklî'l-Arabî*, Beyrut, Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2006.

ancak, onun çarmla gerilmesinden bir asır kadar zaman sonra resmleştirilmiştir. Bundan önce, yani miladi birinci asır zarfında ona inanmış olan kimseler Yahudilerden bir azınlık idi; onların çoğunluğu oluşturan kısmına gelince, bunlar Mesih'i reddetmişler ve ona işkence yapmışlardı. Ona iman etmiş olan grubun başında ise, onda, Tevrat'ın müjdelemiş olduğu kurtarıcı "Mesih'i görmüş olan kimi Filistin Yahudileri gelmekteydi. İşte bunlardır İsa'ya yardım etmiş olan kimseler. Araştırmacıların büyük bir kısmı, bunların, bedenlenmeye (tecessüd'e, yani Tanrı'nın Mesih'in şahsında bedenlenişine) de, teslis'e de inanmadıkları; onların İsa'da sadece kurtuluşu müjdeleyen beşer bir Peygamber gördükleri düşüncesindedirler. Daha önce de belirttiğimiz gibi, İsa'nın daveti şifahi olup, o, indirilmiş herhangi bir kitap getirmemiştir; o sadece, Filistin'de bir yerden başka bir yere geçmek, seyahat etmek suretiyle, bir takım öğütlerde bulunmaktaydı. Derken, daveti yayılıp, ona yardım edenler ve Havarileri bu öğütleri, İsa'nın zuhurundan bir asırdan daha fazla zaman sonra "İncillerde" (Enâcîl) derlemeye başladıklarında ve özellikle de İskenderiye'de olmak üzere, Yunan Felsefesi ile tartışmalar meydana geldiğinde, bu İncillerin anlattığı inanç ile İskenderiye'ye intikal etmiş olan Yunan Felsefesi'nin anlattıklarını uzlaştırma çabaları ortaya çıkmıştır.

Hıristiyanlık tarihinden okuduğumuza göre, felsefeci Yahudi âlimlerinden, asıl adı da Şâvul [Paul] olan birisi, Hazreti Mesih'in en sert düşmanlarından ve onun bağlılarına karşı da en katı olanlardan idi; fakat çok geçmeden o Hıristiyanlığı kabul etti ve Hıristiyanlığa davette bulunmuş olanların da en önde geleni oldu; özellikle, Filistin'deki Yahudi toplumunun dışındaki putperest Yunan-Roma dünyasında... Ve, bu tebşir hareketindeki etkinliği sebebiyle de, "Elçi Pavlus [Paul]" olarak isimlendirilip bu adla anılmaya başlandı. Hıristiyan düşünce tarihçileri, onun, Hazreti Mesih'in müjdelediği ve tek ilah inancını dile getiren akide ile, "teslis" fikrine dayanarak, Allah ile âlem arasında bir aracı bulunması gerektiğini belirten muahhar Eflatunculuk arasında bir uzlaştırma çabasına girişen ilk kişi olduğunu söylemektedir. Ki bu olay, miladi 40 yılları dolaylarında meydana gelmiştir.

Pavlus, bu teslis fikrini, Suriye'den Küçük Asya [Anadolu]'ya, oradan Yunanistan ve İspanya'ya kadar olan misyonerlik gezileriyle yaymış ve bu gezileri, miladi 60 yılında Roma'da son bulmuştur.

Diğer taraftan, Hıristiyanlıkta felsefenin sürtüşmesi, özellikle, ta Ptolemis hanedanlığından (Milattan önce üçüncü asır) itibaren hem felsefenin hem de Yunan bilimlerinin büyük gelişme göstermiş olduğu; Hıris-

tiyanlığın ise kendisine çok erken bir dönemde intikal edip, hatta Miladi 42 yılında Kıbtî Kilisesinin kurulmuş olduğu İskenderiye’de devam etmiştir. İşte, dört İncil telif edilip, Hıristiyanlık resmi bir inanç biçimini alınca, Hıristiyanlıkla felsefe arasında çatışma meydana gelmiş, bunun üzerine, orada İskenderiye’de, bu İncillerin sunmuş olduğu inanç ile Eflatunculuğun ortaya koyduğu ilkeler ve görüşler arasını uzlaştırmak için bir takım çabalar gösterilmiştir. Bu girişimde bulunanların en tanınmış ise, İskenderiye’li filozof piskopos Origène, (Origenes)²⁵’tir (185-254).

25 [Origène: İznik konsilinden (325) önce en önemli ve en etkili kilise babasıdır. Hıristiyan ve bir hıristiyan şehit oğlu olan Origene, muhtemelen Ammonios Saccas ile felsefe tahsili yapar ve Plotin (205-270) gibi o da, Platoncu düşünce içinde, gnostik etkiye maruz kalır ve yolunu şaşırarak bu kardeşlerle mücadele eder (Eliade, Mircea – Couliano, Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 1197, Dinler, s. 122). Aynı zamanda hem Kutsal metinleri inceler, hem de payen felsefenin klasiklerini... Zahidâne bir yaşam tarzını benimser ve Eusebe’ye göre, tutkuları tarafından ayartılmaksızın kadınları eğitebilmek için, kendini hadım eder. Yirmi yedi yıl boyunca, İskenderiye Hıristiyan okulunda ders verir ve inançla alakalı incelemelerinin çoğunu burada yazar. 232 yılında kenti terk eder ve bir teoloji okulu kurmak üzere, Sezare’ye, Filistin’e gider. Tanınmış bir İncil yorumcusu olarak, Doğu Akdeniz dünyasının Hıristiyan kiliselerini ziyaret gayesiyle, pek çok seyahat yapar. Tyr [Sur] şehrinde ölür. Belirtildiğine göre, pek azı geriye kalmış olan 6000 kitaptan şunlar zikredilebilir: 1) *Contre Celse*. Burada o, bu payen filozof tarafından Hıristiyanlığa yöneltilmiş olan pek çok tenkidi [ve cevabını] muhafaza etmiştir. 2) İçinde, Origène’in, kendi alegorik yorum zevkine göre serbest dersler verdiği, çok sayıda İncil külliyatına dair *homélie*s. 3) Ve, İncilin, diğer 5 versiyonu ile karşılaştırılabilir olarak İbranice metninden oluşan bir derleme mahiyetindeki Hexapla (Altılı)... (Pike, E. Royston, *Dictionnaire des Religions*, PUF., Paris, 1954, s. 236, "Origène" maddesi; yine bkz. Çağır, Necdet, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes Mukayyesine Özgün Bir Yaklaşım*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005, s. 184-185).

Dini metinleri yorum tekniği açısından değerlendirildiğinde, dini metinleri sadece tarihsel-gramatik temellere göre açıklamayı ilke edinmiş olan Antakya Ekolü’nün hilafına, Philon ve Clemens’la birlikte, metinlerde bulunan ruhsal/pnömatik anlamı [lafzi] gerçeğinden ayrı değerlendiren İskenderiye Ekolüne mensup olan Origene (Dilthey, Wilhelm, "Die Entstehung Der Hermeneutik", *Gesammelte Schriften* (Berlin, 1924), V, ss. 317-338, çev. Faik Yılmaz, s. 7), bir yandan Logos Teorisini Eski Ahit (Alte Testament)’e aktararak kutsal metinlerin sürekliliği anlayışını dogmatik ve teorik düzeyde sağlamak; diğer yandan ise Gnostikler’e karşı bir savunma yapmak için (Dilthey, "a.g. mak.", s. 6-7); kelime anlamının (*sensus literalis*) yani sıra metnin ikinci anlamı olan alegorik anlamı (*sensus allegoria*) da Eski Ahit’in yorumuna yerleştiren Philon (54)’un ikili yorumlama yöntemine uygun biçimde (Jürgen Mittelstrass, "Hermeneutik", *Enzyklopedie Philosophie und Wissenschaftstheorie* (Stuttgart 1996), çev. Faik Yılmaz, s. 1-2), üç kategorili bir yorum olabileceğini belirtir: 1) *Somatich*, yani harfi harfine, tarihi ve gramatik analizler yapmak suretiyle yapılan yorum ki, bu, insanın bedenine benzetilmektedir. 2) *Psychisch/Moralisch* moral değerlere bağlı kalınarak yapılan yorum ki, bu da insanın canı mesabesinde kabul edilmektedir. 3) *Pneumatsch/Mystisch* alegorik mistik yorum ise insanın ruhuna tekabül etmektedir (Jürgen Mittelstrass, "a.g.mak.", s. 2). Burada alegorik yöntemin seçilmesi, bu yolla, dini metindeki kusurlu ve hakaretimiz görülen materyaller tashih edilip onların arasında olduğu düşünülen yüce hakikatler ortaya çıkarılabildiği içindir (Hans-Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, çev. Arslan, Hüsamettin (İng.)- Yavuzcan, İsmail (Alm.), Paradigma, İstanbul 2008, s. 100; Origen’in ale-

Özellikle, burada bizi ilgilendiren konuyla, yani Allah'ın Zâtı'nın tasavvuru konusuyla ilgili olarak Origène, Eflatın'un Aşkın Tanrı tasavvurunun benimsemiş ve salt tenzih görüşünü dile getirmiştir. Buna göre, Allah mutlak ruh olup, onun kesinlikle maddeyle bir alakası yoktur. Buna karşılık Kitâb-ı Mukaddes, meselâ O'nun bir nur, bir nefes, bir ruh olarak nitelenişi gibi, Allah'ın salt ruh olmasıyla uyuşmayan bir takım sıfatlarla O'nu tavsif ettiğinde veya bir takım isimlerle adlandırdığında, Origène'ye göre bunun mecazi bir manaya yorumlanması gerekir. Hakikati bakımından Allah'a gelince, O, maddi olan her şeyden mutlak bir bağımsızlıkla bağımsızdır; bu sebeple O, ne zamanla sınırlanabilir, ne de mekânla... Bunun bir sonucu olarak, bizim O'nun hakikatini kavrayabilmemiz veya O'nun hakikatinden söz edebilmemiz de imkânsızdır!²⁶

c) Ebionitler... Teslis inancına başkaldırı!...

Çok geçmeden Resmi Hıristiyanlık inancı olan felsefi karakterli Teslîs eğilimine mukabil, "en-Nasârâ" ismiyle kastedilmekte olan ilk Hıristiyanlar ise, yeni dini tasavvur biçimlerinde, Tevrat'ta gelmiş olan şeylere istinat ediyorlardı. Diyorlardı ki onlar: "Mesîh, Tevrât'ın müjdelemiş olduğu kurtarıcının ta kendisidir, o bir Resûl ve diğer insanlar gibi bir beşerdir; tıpkı diğer insanların doğrulmuş olması gibi, onu da Meryem doğurmuştur, fakat babasız olarak; daha doğrusu, Allah'ın Ruhundan bir üfleyiş (nefha) ile doğmuştur. Ve o, ister inanç düzeyinde olsun, isterse dini davranış ve ahlâk düzeyinde olsun, Tevrât'ın öğretilerini uygulamak için gel-

gorik yorum anlayışı hakkında yine bkz. Eliade, Mircea, *Aspects du mythe*, Gallimard, 1963, s. 201; Çağıl, a.g.e., s. 115-124] [ÇEV.]

26 Bazı kaynaklar Origène'in, miladi üçüncü asrın ilk yarısında, vaiz ve müjdeci olarak Arab Yarımadasında seyahat ettiğini; Arap emirlerinden bir kişinin de, onun kendisine vaaz ve nasihat ettiği kimselerden olduğunu zikretmektedir. Arap yarımadasındaki Hıristiyanlar (Nasârâ)'da gözlenen tevhit eğilimi yansıtan bir takım tezahürlerin onun etkisiyle olmuş olması imkansız değildir. Bkz. Ofgraf Symirnof [?], *Târîhu'l-Kenîseti'l-Mesîhiyye*, Rusça'dan Arapça'ya çeviren, Elkisenderos [Cuhâ], Humus ve bağlı yerlerin başpiskoposu (Elkisenderos Cuhâ, Mısır, 1964), s. 40.

[“Baba”, “Oğul” ve “Ruhü'l-Kudüs” arasındaki ilişkiler ve nispetler konusu üzerinde yoğunlaşmış ve asırlar boyunca sürmüş olan Kristolojik tartışmalarda Origène, “Plotinus’un Güneş Nazariyesi”ni temel alarak, Baba’nın kendi Kelâm’ı ile münasebetini izaha çalıştı. O’na göre, “Baba bir menbadır ve her şeyin kaynağıdır. Saf Ruh’tur. Oğul ise, istikbalde ezeli-ebedî bir fil vasıtasıyla Baba’nın doğurduğu, O bütün mahlukatın “ilk doğanı”dır. (...) Böylece Origen, Oğul veya Logos’un kesin olarak esasta Tanrı olduğunu belirtmesine rağmen, Oğul’un şahsiyet yönünden ayrılığını izah için de Logos’un “Mâbud’un Mutasarrıfı (Possesses)” olup, Tanrı olmadığını ileri sürdü” (Çelik, Mehmet, [Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU yönetiminde], *Süryani Kadim Kilisesi –Doğuşu ve Gelişmesi-*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1985, s. 43)] [ÇEV.]

miştir. Onların, sünnet olma, Cumartesi günü (es-Sebt) yasağına riayet etme ve domuz eti yemeyi haram saymak vb. konulardaki dikkatleri de bundan ileri gelmektedir. Bunlar, Hıristiyanlaşmış olup, “Biz Nasârâyız”²⁷ diyen, fakat Yahudilikle de ilişkilerini kesmemiş olan, İsa’yı Tevrât’ın müdelediği Mesih’in ta kendisi olarak kabul eden kimselerdir.

Elçi Pavlus, Aziz Petrus ve, Hıristiyanlık dininin diğer teorisyenleri teslis akidesinin temellerini atmaya, Yahudilik dininin simgeleriyle ilişkiyi kesmeye, teslis nazariyesi ile uyum içinde olacak bir Hıristiyanlığa özgü bir yaşama biçimini kurmaya imkan buldukları zaman, onlar ve onlara bağlı olan kimseler, Miladi ikinci ve üçüncü asır boyunca (daha sonra da göreceğimiz gibi, ta beşinci asra kadar) “Bizler Nasârâ’yız..” diyen bu kimseleri sıkıştırmaya başladılar, gırtlaklarını sıkarak, onlara, aşığılayıcı bir lakap olan Ebionitler adını verdiler (ebionit, İbranca’da fakir manasına gelmektedir). Bununla kastedilen ise maddi fakirlik değil, tam aksine düşünsel yoksunluk, nazari boşluktur; bu adlandırma ile onlar, Ebionitler’in Yunan felsefesinden olduğu gibi Gnostisizm’den de etkilenmemiş olduklarını kastederler²⁸. İslam âlimleri ise onlara “Muvahhitler” ismini vermişlerdir. Buna göre bu kendilerini Nasârâ olarak niteleyen kimseler, Yahudilik fitratı üzere bulunmaktaydılar. Havârîler’e ve teslis yanlısı olanlara gelince, onlar kendilerini, *Lâhût* ile *Nâsût*’un Mesih’in şahsında birleşmesindeki “sırrı” bilen biricik kimseler olarak ayırtmışlar, seçkinleştirmişlerdir.

İşte böylece de, düşmanlarının onlara yapmış olduğu hamleler ve onlara “Ebionitler” lakabını yakıştırmaları karşısında, bu fırkanın gerçek

27 Maide, 82.

28 [“Yoksul” Kristoloji (Mesihbilim): En büyük kristolojik çatışmalar, kısmen iki akımın mevcudiyetinin ürünüdürler: Birisi teolojik olarak Yahudi kaynaklı “yoksul” kristoloji; diğeri yine teolojik olarak Platonculuk kaynaklı “zengin” kristoloji. “Yoksul” kristoloji, Mesih’in insanlığını vurgular. En eski temsilcileri, Hıristiyanlığın yalnızca bir Yahudi mezhebi olarak kabul edildiği döneme kadar geri giden bir Yahudi-Hıristiyan mezhebi olan Ebionitler, yani “yoksullar”dır. Ebionitler Tevrât’ın yolunda giderler, sünnet olurlar, Cumartesi gününe ve Yahudi bayramlarına saygı gösterirler, Yahudi yasına düşmanlığı sebebiyle Pavlus’u reddederler. Onlara göre İsa basit bir peygamberdir, kendisinde hiçbir şekilde tanrısal özellik olmayan bir insandır. (...) “Yoksul” kristolojinin daha da özümlemiş bir versiyonu, Bizans İmparatorluğunun daha doğusundaki Hıristiyan kilisesinin mezhebi olan Nasturîlik içinde bulunur. Nasturîlik, Tarsuslu Diodore ve Mopsueste’li Theodore’un Antakya teolojisi içinde kök salmıştır. Nestorius 428’de İstanbul Patriği olur ve Mesih’in ilahî ve beşerî iki tabiatının tam manasıyla ayrı olduğunu kabul eder. (...) Bunlar Meryem’in Tanrı değil sadece insan olan Mesih’i doğurduğuna inanırlar. Buna göre onlar *Theotokos* (*Dei Genitrix*: Tanrıyı Doğuran) tabirini kabul etmezler, sadece *Christotokos* (İsa’yı Doğuran) tabirini kabul eder ve kullanırlar”, (Eliade, Mircea - Couliano, İoan P., a.g.e., s. 138-139; yine bkz. Pike, E. Royston, *Dictionnaire des Religions*, s. 114, “Ebionites” maddesi)] [ÇEV.]

adı, yani “*en-Nasârâ*” ismi geri planda kalmış oldu; böylece onlar, Hıristiyanlık âleminde, ta o vakitten bu güne kadar, ister dini isterse din dışı edebiyat alanlarında olsun, hep bu isimle tanındılar. Dikkat çeken bir başka şey de, ister dini veya felsefi ansiklopedilerde, isterse araştırma kitaplarında olsun, bu fırka ile ilgilenenlerin büyük bir kısmının, bu “*Ebionitler*” isminin müphemliğini vurgulamalarıdır. İslam Arap kültürüne gelince, İslam Arap kültüründeki fırkalarla ilgili kitaplar, Hıristiyan olsun olmasın, sayılamayacak kadar çok fırka ismi belirtirken, bu lafız, ne fırka ismi kalıbıyla (Ebionizm), ne de lakap kalıbıyla (Ebionit, Ebionitler) hiç yer almamıştır! Fakat, bu kaynaklarda bu isme dair en küçük bir işaret bile varit olmamıştır!²⁹.

Bütün bunlar ise, bize göre, çağdaş bazı araştırmacıların benimsemiş oldukları; Ebionitler fırkasının, yaygın olduğu üzere, (Hazreti Mesîh’in doğup büyüdüğü) en-Nâsıra kentine mensup olanlar manasında değil, fakat İsa’ya yardım etmiş [nasarû] olanlar manasında, “*Nasârâ*” (Nazarenes) fırkasından başka bir şey olmadıkları şeklindeki görüşü baskın kılmaktadır.

Zorunlu olan böyle bir sınırlamadan sonra (özellikle de, çağdaş Arap yazarlarından bazıları, bu fırkanın, Muhammed (s.a.s.)’in bir peygamber suretinde ortaya çıkışında Allah Resûlü’nün eşi Hatice’nin amcası Rahip Varaka ibnu Nevfel tarafından yapılan bir planlama ve düzenleme ile –ki bu bizi bir kez daha ‘danışma, fikir alma teorisi’ ile yüz yüze getirir!- ‘hazır bulunmuş olan’ fırkanın ta kendisi olduğunu söylemişler iken), işte yapmış olduğumuz ve de meseleleri yerli yerine koyan (çünkü burada, daha sonra gelecek olan başka hususlar da bulunmaktadır), işte bu tespitten sonra, (fikri bakımdan fakir addedilen Ebionitler olan) bu “*Nasârâ*”nın düşüncelerine bir göz atacağız; bunlar, onları aşağılamak ve küçük düşürmek amacıyla hasımları tarafından muhafaza edilerek bize aktarılmış olan fikirlerdir.

İnternet üzerinde, *Mevsû’a Târîh-i Akbât-ı Mısır (Mısır Kıbtîlerinin Tarihi Ansiklopedisi)*’nde, İzzet Andreus’un, “Muhammedun ve’l-‘Akîdetu’l-

²⁹ Muhtemelen bu ismi zikreden biricik kaynak, el-Yâkût el-Hamevî (ö. 1229)’nin *Mu’cemu’l-Buldân* adlı eseridir. Biz bununla ilgili olarak orada şunu okumaktayız: “*Ebbûn* manastırı; *Ebiyûn* da denilir ki, doğrusu budur... Bu manastır, İbn Ömer adasıyla, Bâsûrîn’e yakın, Seksenler beldesi [Karyetu Semânîn] arasında, yüksek kıraç bir tepede [?] bulunmaktadır. Bu, onlar nezdinde çok önemli bir manastır olup, bu manastırda pek çok rahip bulunmaktadır; yine o [ebiyûn]lar, Nûh (a.s.)’ın kabrinin de burada; yere bitişik, eskiliğine bizzat kendisi tanıklık eden, dikdörtgen biçiminde büyük bir tonozlu yapının altında bulunduğunu; işte bu tonozlu binanın tam ortasında kaya içinde, Nûh (a.s.)’a ait olan bir kabir bulunduğunu öne sürerler.

Ebyûniyye: Muhammed ve Ebionit İtikadı” başlığıyla yazmış olduğu bir makalede şunu okumaktayız: “Ebionitler ve onların inançlarını tanıma konusunda kesin olarak başvurulacak en eski kaynak, onlardan bahsetmiş ve ilkeleri ile kuralları hakkında konuşmuş olan Şehit Aziz Justinus (110-165)³⁰’un yazılarında anlatılan şeylerdir. O şöyle demektedir: Onlar [Ebionitler], kilise içinde ortaya çıkmış olan fikri ekollerdirler; farklı cemaatler halindedirler; Yahudiliğin Sebt [cumartesi] günü yasağını ve Musevi Yasa’yı harfiyen muhafaza ederler; sünnet olmanın, kurtuluş için zorunlu olduğunu, kadim yasanın da bütün Hıristiyanlar üzerine farz olduğunu yüksek sesle dile getirirler...”.

Yine makale yazarı, Piskopos Eusebios³¹’tan, onların, “Hazreti Mesîh’i, iyilik ve takvaya bürünmüş (iyilerden biri olmuş) normal bir insan olarak kabul ettiklerini... Yine onu, (marangoz) Yûsuf olan bir baba ile Meryem olan bir anadan doğmuş, diğer insanlar gibi normal bir insan olarak gördüklerini...” aktarmaktadır. (Sen burada, [Eusebios’un], onları, İsa’nın babasının; -Müslüman ve Hıristiyan kaynakların, Meryem’le hiç zıfafa girmediklerini söyledikleri-, onun yakını ve nişanlısı marangoz Yusuf olduğunu söylemekle itham ederek, evet onları nasıl kötölemekte olduğunu bir değerlendir!). Makalenin sahibi şunları ilave eder: “Ebionit inancı, Hıristiyanlığın ilk günlerinde ortaya çıkmış olan bir bidattir. Fakat o ancak, İmparator Trajan (M. 52-117)’ın hükümranlığı sırasında bağlıları ve dini merasimleri olan bir mezhep haline gelir”. O zaman “Ebionitler, kalabalık bir cemaat haline gelir ve esas olarak Babil mntukasında, Filistin’de ve komşu bölgelerde yayılırlar; yine, ta Roma’ya ve dört bir yana saçılmış (Yahudi) merkezlerine değin uzanırlar”. Yine onun zikrettiğine göre, Gregorius [İznikli Grégoire (335-394) (?) [Çev.], onlar hakkında şunları söylemektedir: “Onlar, -Teslis nazariyesinin sahibi olan- Resul Pavlus’u acı ve sert bir şekilde itham etmekte; onu isyankâr ve yasanın (Nâmûs) dışına çıkmış biri olarak nitelemekte; onun otoritesini kabul etmeyip mektuplarını da reddetmektedirler. Ve yine onlar, (tahrif edilmiş) Matta İncilinin İbranca Metninin kullanımıyla yetinmekte, diğer İncillere ise kayda değer bir önem atfetmemektedirler”³².

30 [Aziz Justin: Hıristiyan filozof ve apolojist; Flavia Neapolis (Samarie)’de doğmuş olup, iki adet *Apologies* ile *Dialogue avec Tryphone*’nun müzelliğidir (*Petit Larousse Illustré*, “Justin” mad., s. 1434)] [Çev.]

31 [Eusèbe de Césarée (265-340): Kayseri piskoposu olup, son derece önemli bir Kilise tarihinin de müellifidir (*Petit Larousse Illustré*, “Eusèbe” mad., s. 1313)] [Çev.]

32 *es-Sîretu’n-Nebeviyye*’de geldiğine göre, Hz. Peygamber’in eşi Hatice’nin amcası Varaka ibn Nevfel, “İbranca yazı yazıyordu, İncilleri de İbranca yazmaktaydı”... Bu demektir ki o, İlk

d) “Abdullah” Arius ve Ariusçuluk

Önceki pasajlarda biz, İsa'ya yardım etmiş olan, Kur'ân'ın kendilerinden, “Bizler nasârâyız diyen kimseler” olarak bahsettiği, teslis düşüncesini benimseyen resmi (Ortodoksluk, Katoliklik) Hıristiyanlığın, kendilerine “Ebionitler” lakabını takmış olduğu, böylece doğuşuna ve inançlarına muttali olduğumuz, diğer taraftan ise bu lakabın İslami kaynaklarda kesinlikle bulunmadığına dikkat çektiğimiz “grub” (tâife)’un tutumunun gelişim merhalelerini gözden geçirmiştik. Bu alt başlıkta ise biz, -aslında öncekinin bir uzantısı olan- tarihi açıdan daha önemli olup, daha önce kendisine işaret ettiğimiz ‘Nazariyyetu’l-muâmara: danışma, fikir alma teorisi’ sahiplerinin sessiz geçiştirmiş olduğu³³ başka bir fırkayı gözden geçirmek istiyoruz. Mesele, “Büyük Konstantin” zamanında Hıristiyan toplumu içinde tehlikeli bir krizin ortaya çıkmasına yol açan, İslam Arap kaynaklarımızda ise ismi, tevhid inancını taşıyıp onun için mücadele eden birisi tarzında nitelenerek, kendisine karşı beslenen bir tür sempati ile sıkça geçen, hatta o derecede ki, tanınmış müfessir ve tarihçilerin³⁴ kimi pasajlarında “Abdullah” ismine müstehak görülen, böylece de kendisine “Abdullah ibnu Arius” ismini verdikleri Arius'a nispet edilen Ariusçuluk fırkasıyla ilgilidir.

Kimdir bu adam, inancı nedir ve hareketi nasıl bir gelişme göstermiştir?

Hıristiyanlığın; Yunandan süzülüp gelen, (Antakya, Harran, Nusaybin, Kuzey Suriye ve Irak, Fars bölgesinin batısında Cündişâpur gibi) Arap yarımadasının kuzeyinde ve doğusunda yayılmış bulunan; ta Ptolemais hanedanlığından (Milattan önce üçüncü asır) itibaren hem felsefenin hem da bilimlerin büyük gelişme gösterdiği, Hıristiyanlığın da çok erken bir dönemde buraya intikal ettiği (hatta Miladi 42 yılında Kıpti Kilisesi kurulmuştur) İskenderiye Ekolü’nünse en mühimini teşkil ettiği felsefi ekollerle bir sürtüşme içine girmiş olduğuna daha önce işaret edilmişti. Dört İncil telif edilip de Hıristiyanlık resmi bir inanç biçimi halini alınca, felsefe ile din arasında çatışma meydana geldi, bunun üzerine de bu İncillerin anlatıldığı inanç ile Yunan felsefesinin kabul ettiği ilke ve görüşleri uzlaştırma

Hıristiyanlığa, yani “Biz, ‘Nasârâyız’ diyenlere nispet edilen dini akıma tabi olanlardan birisi idi. Buna bakarak, onun, Muhammedi vahiy karşısındaki konumu anlayabiliriz.

³³ Neden söz etmezler, bilmiyoruz? Onların, bunlardan habersiz olduklarını sanmıyoruz, çünkü bu fırka [Ariusçuluk], ister Doğu Batı, Kadim Çağdaş Hıristiyan düşüncesinin kendisine güvendiği metinler, isterse İslam Arap metinleri olsun, Hıristiyan fırkalardan söz eden bütün metin ve açıklamalarda yer almaktadır.

³⁴ Mesela, bkz. Ebu’l-Fidâ İsmâîl ibn ‘Umer ibn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye, Tefsîru İbn Kesîr*.

çabaları ortaya çıktı. Bu uzlaştırma anlayışı ve akımı da özellikle, İskenderiye Ekolünde gelişip serptildi. Daha önce de zikrettiğimiz gibi, bu çalışmayı yapanların en önde geleni ise, piskopos ve filozof olan Origène (185-254)'dir.

İskenderiye felsefi ekolünün tanıdığı bu fikri ortamda, Kıpti kilisesi içinde, Libya asıllı olup, miladi 270 yılında doğmuş olan Arius (Arrius) isminde bir piskopos ortaya çıkar. Arius, Suriye'nin kuzeyinde bulunan ve son derece önemli dini ve felsefi bir merkez olup, muvahhit *Nasârâ*'nın görüşlerinin de kendisinde yaygınca bulunduğu Antakya'da öğrenim görmüştü. Sonra, eğitimini orada sürdürmek üzere İskenderiye'ye gelmiş, Filozof Origène'nin fikirlerinden etkilenerek onun ateşli taraftarı olmuş, böylece de bu fikirlere davet etmeye ve bunları yaymaya başlamıştı.. Güçlü bir kişiliği olan, konuşması güzel birisiydi. Derken, gerek din adamlarından gerekse halk çoğunluğundan pek çok kimse ona tabi olmuş, böylece de merkezini kuvvetlendirerek, İskenderiye'deki Bokalis Kilisesi piskoposluk makamına tayin edilmişti.

Bütün bunlar, [Oğul]'un beşeriliğini kuvvetle vurgulayıp, sadece Baba'nın Tanrı olduğunu anlatarak, miladi 323 yıllarına doğru, Mesih'in tanrı olduğu görüşüne baş kaldırdığını ilan ettiği zaman oldu. Bundan dolayı da o ve ona bağlı olanlar, "muvahhitler" olarak nitelendirildiler. Şöyle diyordu o: "Baba [olan] Allah, mutlak kemal, mutlak yücelik ve mutlak sübüt sahibi olunca ve yine O, Zatı, diğer herhangi bir şeyden sudur etmeksizin her şeyin kurucusu ve Yaratıcısı (münşi') olunca, şu gayet açık olarak ortaya çıkar ki, âlemdeki her şey ve her şahıs Allah'tan ayrıdır (...). Her şey Allah'tan ayrı olunca da, burada ancak tek bir Tanrı'nın var olması mümkün olur. İşte bu sebeple de Mesih'in her hangi bir zamanda yaratılmış olması gerekir. Ve yine onun, değişim ve günaha maruz kalması ve onun, Allah düşüncesinin hakikatini bilememesi gerekir"³⁵.

35 [Son derece önemli bir araştırmada, İskenderiye patriği Alexander ile Rahip Arius arasındaki bir tartışmanın başlatmış olduğu Kristolojik mücadelede, Arius şu sarsıcı fikirlerin altını çizmişti: "O'na göre: 'Oğul, Baba ile müşterek bir ebediyet ve ezeliyete sahip olamazdı. Zaman, yaratılışla başlar. Bunun için, her şeyle beraber Oğul da yaratılmıştır. Ancak Oğul, ilk yaratılandır. Oğul, baba'nın cevherinden değildir. O, mutlak ve kesin olarak mahluktur. Eğer Oğul'un, babanın cevherinden geldiğini söylersek, İlahî Cevher taksim edilmiş olacaktır. Halbuki Tanrı bölünmeyi kabul etmeyen'dir. Oğul'un, tanrı'nın özünden geldiğini söyleyenler, ilahî özü, cismani bir şey gibi anlamakta ve bu suretle taksim etmektedirler. Halbuki Tanrı gayr-ı maddî, bölünmez, değişmezdir. Buna karşılık Oğul, mahluk olmak sıfatıyla değişebilir. Tanrı tarafından yaratılan, bizzat nasıl Tanrı olabilir ve O'na eşit olabilir?" (Çelik, *Süryani Kadim Kilisesi – Doğuşu ve Gelişmesi*, s. 52, 54, vd.); Arius (yak. 250-336) Mesih'in hiyerarşik olarak Baba'dan aşağı konumda olduğuna inandığı için, 318'de piskopos İskenderiyeli Alexandre tarafından aforoz edilir. Bu Ariuscu hiyerarşiciliğe karşı 325'de İznikte ekümenik bir konsil top-

İşte bu şekilde Arius “*Biz Nasârâyız diyen*” ve de (teorik ve mezhep bakımından fakir kimseler anlamına gelen) “Ebionitler” olarak vâsıf edilen kimselerin inancını, (Yahudi kökenli) "gelenek" düzeyinden, teorik düşünce düzeyine taşımıştır. Böylece de hem Avrupa, hem de İslami kaynaklar tarafından, aynı biçimde 'muvahtitlerin lideri' olarak görülmüştür.

Önemli olan husus, Arius'un cüretkâr fikirlerinin, Hıristiyan dünyasında, dini ve siyasi düzeylerde olmak üzere çok tehlikeli bir krize yol açmış olmasıdır. Kuşku yok ki, insanlar bu fikirler konusunda, bir yandan destekleyenler, diğer yandan da karşı çıkanlar olmak üzere, iki kısma ayrılmışlardır. Bu durumdan da, iki yıldan fazla sürecek (M. 318-320) ve bu süre boyunca Bizans İmparatorluğunun mevcudiyeti kesin yıkılma tehlikesiyle yüz yüze gelecek bir kriz doğmuştur. Bu krize bir son vermek amacıyla da İmparator “Büyük Konstantin”, önce Arius'un yanında yer alarak duruma müdahale etti; ne var ki sonra çok geçmeden bu görüşünden döndü ve Kilise ve din adamları yanında yer aldı; kilisenin bu meseleye bir çözüm bulması için de, (M. 325 yılında) İznik'te, Hıristiyanların katılımıyla bir toplantı yapılması için çağrıda bulundu. Bu Konsil de, sapkın bir fırka olduğu gerekçesine dayanarak, Arius ve taraftarlarının kiliseden kovulmasını kararlaştırdı; aynı şekilde bu konsil, teslis inancını resmileştiren “*iman yasası*”³⁶ nı vaz etti..

Adı geçen “iman yasası”na karşı çok şiddetli ve geniş bir mukavemet meydana geldi. Arius bu yasayı reddederken, kendilerinin “tenzîhi esas alan” tevhid anlayışlarına davet hususunda büyük çabalar içinde olan bağlıları, yani “Ariusçular” da bu yasaya muhalefet etti. Böylece de onlar, İznik Konsili'nden sonra uzun yıllar süresince kesintiye uğramış dönemler içinde pek çok kilise üyesine etki etmeyi başardılar. Her ne kadar, M. 381 yılında Konstantiniyye'de gerçekleştirilmiş olan Hıristiyan din adam-

lanır. Baba/Oğul arasındaki ilişkileri belirtmek için bu konsil “*Oğul, Baba ile aynı cevherdendir*” demek için Origene tarafından kullanılan *Homoousios* terimini benimser” (Eliade, a.g.e., s. 138) [ÇEV].

36 [*İman yasası*: “Orijinali elde bulunmayan ve bazı kilise tarihçilerinin eserlerinden derlenen bu amentünün metni şöyledir: ‘Her şeye gücü yeten, görülen ve görülemeyen bütün şeylerin Yaradan’ı olan bir tek Baba Tanrı’ya inanıyoruz. Bir tek Mesih’e de inanıyoruz; Tanrı’nın Oğlu, Baba’dan doğan, biricik Oğul, (yani) Baba’nın öz varlığından oluşan, Tanrı’dan Tanrı, Nur’dan Nur, gerçek Tanrı’dan gerçek Tanrı, yaratılmış değil doğurulmuş, Baba’nın aynı öz varlığına sahip olan [Homoousius: Baba ile aynı cevher ve aynı tabiata sahip], kendi aracılığıyla gökteki ve yerdeki her şey yapılmış, biz insanlar için ve kurtuluşumuz için gökten inmiş, insane bedeni almış ve insane olarak insanlar arasında yaşamış, sakıntı çekmiş ve üçüncü günde ölümden dirilmiş, gök’e yükselmiş, dirilerle ölüleri yargılamaya gelecek olan O’dur’ ” (Çelik, *Süryani Kadim Kilisesi –Doğuşu ve Gelişmesi*, s. 55-56.)] [ÇEV..]

ları konsili teslis inancının temelini atan “iman yasası”nı resmileştirmiş olsa da, ancak ne var ki Arius’un müntesipleri Bizans İmparatorluğunun pek çok köşesinde kendi tevhid esaslı mezheplerini yaymayı sürdürebilmişlerdir: Suriye³⁷, Filistin, Ürdün ve Irak, Yemen, orta Akdeniz havzasının muhtelif bölgeleri, özellikle de Kuzey Afrika ve İspanya...

Gerçekten de Ariuşçular, Arius mezhebini benimsemiş ve Tevrât’ı Vizigot diline tercüme etmiş olan papaz Ulfila (Ulfilas veya Wulfila)’nın (M. 311-383) önderliği sayesinde İspanya’daki Vizigotlara Ariuşçu düşünceyi benimsetmeyi başarmışlardır. Arius mezhebi İspanya’da varlığını sürdürmüş ve ancak, Kral I. Ricardo M. 559 yılında Katolikliği kabul ettiği zaman yok edilmiştir.

Bazı araştırmacılar ise tevhid esaslı Arius mezhebinin İspanya içlerine kadar bu denli nüfuz etmiş olmasını, H. 92/M. 711 yılında Târik İbnu Ziyâd onu fethettiği zaman, oranın kolayca İslam’a yönelmesinde büyük tesiri olan bir faktör olarak değerlendirmektedir. Biz bu adama ve onun fırkasına büyük bir önem atfettiğimizde, hiç kuşku yok ki biz, daha sonra da göreceğimiz üzere, Sîret-i Nebeviyyede, Hz. Peygamber’in bu fırkanın müntesipleriyle ilgilenmekte olduğuna kesin olarak delalet eden bir şeyler bulmakta olduğumuz içindir.

IV. İnanç özgürlüğü için sonsuz bir mekan gibi olan Arap Yarımadası...

a) Felsefi ekoller... Milletlerarası mücadele

Ne Ariuşçuluk, ne de “Biz Nasârâyız” diyenlere mensup olan diğer fırkalar, Hz. Muhammed’in daveti öncesinde, Arap yarımadasının tanınmış olduğu biricik hareketler değildiler! Hiç kuşku yok ki, bu yarımadanın kuzeyi ve güneyi, Bizans İmparatorluğu ile Fars İmparatorluğu arasında meydana gelmiş olan ve son halkası da Hz. Muhammed’in daveti esnasında ortaya çıkmış bulunan şiddetli harbin doğrudan bir devamı niteliğindeki dini/siyasi bir mücadelenin, açık alanları idiler. Arap yarımadasının Kuzey batısı (Suriye ve çevresi), ta Mısır’a kadar Bizans (Roma) egemenliği altında idi; yarımadanın Kuzey doğusu (Irak) ise, Fars egemenliği altında bulunuyordu. Güney kısmına (Yemen) gelince, o bazen ya bu tarafa ya da öteki tarafa boyun eğiyor ya da müttefik oluyordu.

37 Burada şuna işaret etmek gerekir ki, Emeviler döneminde Müslüman kelimacılarla mücadeleye girişen ilk Hıristiyan din adamı olan Yûhannâ ed-Dumeşkî, İslam’ın, tevhid akidesi sebebiyle “Arius sapkınlığı ile” sıkı ilişkiler içinde olduğu kanaatindeydi.

Bu siyasi askeri mücadele, dini ve fikri sahayı da hareketli hale getiriyordu. Muhakkak ki, bu mücadelenin tesirinin; özellikle, teslis akidesi, Bizans İmparatorluğu'nun resmi kilisesinin karara bağlamış olduğu "iman yasası"nın başlıca esası/rüknü olduktan sonra, Mesih'in tabiatını belirlemek gibi bir sıkıntı yaşamakta olduğunu söylediğimiz Hıristiyan düşüncesine yansımaları da gayet doğal olacaktır. Sonuç ise, muhalif düşüncedeki kimselerin "afroz edilmesi", işkenceye uğratılmaları ve [kiliseden] uzaklaştırılmaları...

Arap yarımadasının kuzeyi ve güneyi, merkezden uzaklaştırılmış olan, ancak merkezin inancına aykırı çeşitli "misyonerlik" veya felsefi etkinliği yapmayı da sürdüren dini ve felsefi fırkaların bir faaliyet alanına işte böyle dönüştü. Kur'an, tutumları methedilerek, "Bizler Nasârâyız" diyen muvahhit kimselere işaret ettiği gibi, yine içinde teslisi benimseyen resmi mezhep ile ondan ayrılmış, fakat İsa'yı ne bir ilah, ne ilahın bir cüz'ü, ne de tanrılığın tecelli ettiği mahallerden bir mahal (mazhar) olarak değil, bir insan olarak değerlendiren muvahhitlerin inanç konumunu da benimsememiş diğer mezheplerin de yer aldığı başka fırkaların akidelerine de işaret etmiştir.

Teslisi bir inanç esası haline getirmiş olan resmi kiliseye gelince, Kur'an ona karşı, "Allah üç uknumdan biridir' diyenler de kâfir olurlar. Halbuki bir tek İlahtan başka ilah yoktur. Eğer bu batıl iddialarından vazgeçmezlerse, içlerinden kâfir olanlara mutlaka can yakıcı bir azap dokunacaktır"³⁸ ve "Meryem oğlu İsa Mesih sadece bir Resuldür. Nitekim ondan önce de bir çok elçi gelip geçmiştir. Onun annesi de çok dürüst, son derece iffetli bir hanımdı. Her ikisi de diğer insanlar gibi yemek yerlerdi..."³⁹ âyetlerinde tavrını açıkça ortaya koymuştur. Resmi kiliseden ayrılmış olup tanrısal olan ile beşeri olan (Lâhût ile nâsût) arasındaki ilişki problemini ortaya koyan felsefi bir söylem yardımıyla teslis akidesinden kendisini sakınmaya çabalamış olan diğer fırkalara gelince, bunlar başlıca ikiyle sınırlıdır. Bunlardan birisi, Mesih'in şahsında beşeri tabiat ile ilahi tabiatı birbirinden ayırarak problemi aşmaya çalışmış iken, diğeri ise [bu tabiatlardan] her birinde, ikisini de birleştirmeye çalışmıştır.

İlk fırkaya⁴⁰ gelince, bu fırka, kurucusu olan ve Suriye'nin kuzeyinde zühûr etmiş olup, tanrılık (lâhût) ve beşerilik (nâsût) sıfatlarının Mesih'in

38 Maide, 73.

39 Maide, 75.

40 Burada M. 260 senesinde Antakya piskoposu olan Samsatlı Pavlus (Pavlus eş-Şemşâti)'un taraftarları olan Samsati (eş-Şemşâti) fırkasına işaret etmek gerekir. Muhakkak ki bu sonun-

şahsında birleşmiş olduğunu, Meryem'in ise, başka bir şeyin değil, sadece insan Mesih'in annesi olduğunu vurgulayan; onun, resmi doktrinini belirttiğinin aksine, "Tanrının annesi" (Theotokos) olarak değerlendirilmesini hoş görmeyip inkâr eden Nestorius'un⁴¹ ismiyle adlandırılmakta olan Nesturilik'tir. Nestorius'un fikirlerine büyük bir ilgi gösterilmiş, o hemen Konstantiniyye'ye davet edilerek oraya patrik atanmıştır. Fakat teslîs inancı konusunda son derece tutucu olan İskenderiye Kıpti Kilisesi'ndeki din adamları ise ona karşı şiddetli saldırılar yöneltmişler, bunun neticesi de, miladi 431 yılında Efes'te toplanan Hıristiyan Din Adamları Konsili'nin Nesturi inancı reddetmesi, bu inancın sahibi olan Nestorius'un da, miladi 436 yılında, Arapların ülkesinde bulunan Petra'ya sürülmesi olmuştur (ki, M. 451'de de ölmüştür). Bununla beraber, Nesturi inancı, Irak'ta ve hüsnü kabulle karşılandığı İran (Fâris) bölgesinde yayılmış; esas merkezi Konstantiniyye'de bulunan Batı Kilisesi'ne mukabil Doğu Kilisesi haline gelerek, Nesturi Kilisesi de böylece müstakil bir kilise olmuştur. Nesturilik, Tanrı'nın annesi olarak görülmesini reddederek, Meryem'i her ne kadar teslis inancından ayırmıyor ise de, ne var ki onun diğer iki unsuru (Baba, Oğul) muhafaza edip sürdürmesi, onu, Kur'ân nazarında, "Uzeyir Allah'ın oğludur" diyen Yahudi fırkasıyla aynı düzeye yerleştirmiştir. Bu sebepledir ki Allah, şu gelmekte olan sözünde ikisini bir arada zikretmiştir: "Yahudiler, 'Uzeyir Allah'ın oğludur' dediler. Hıristiyanlar da, 'Mesih, Allah'ın oğludur' dediler. Bu onların ağızlarında geveledikleri sözlerden ibarettir. Onlar, sözlerini, daha önce inkâr etmiş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Hay Allah kahredesiler! Nasıl da

cusu, Mesih'in tanrılığını kabul etmemiş ve onun hakkında, sırf beşer olan bir elçidir, demiştir; bu nedenle de ona savaş açılmış ve kovulmuş, ondan geriye, miladi yedinci asra kadar, mezhebinin bazı müntesipleri kalmıştır.

[Samsathı "Pavlus, Allah inancı hususunda şöyle diyordu: 'Baba, Oğul ve Ruh'u-Kudüs diye üç iknum yoktur. Tek iknum vardır. O da bir tek olan Allah'tır ki, Kitab-ı Mukaddes O'nu Baba diye adlandırmıştır. O'nun Kelamı, iknum olamaz. Nasıl insanın Fehmi aklından ise, O'nun Kelamı da ilahî akıdadır (...)' "(Çelik, Süryani Kadim Kilisesi –Doğuşu ve Gelişmesi, s. 46, vd.)] [ÇEV.]

- 41 [Nestorius'a göre, "Mesih'te iki tabiat ve iki iknum vardır. Meryem, mütecessid olan Kelam'ı değil, beşer olan ve Uluhiyetle ilgisi olmayan saf bir insan doğurmuştur. Daha sonra 30 yaşında Mesih vaftiz olurken, üzerine Allah'ın Kelam'ı inmiştir. Binaenaleyh Meryem'e Theotokos (Tanrı Doğuran) lakabı ve tabiri kesinlikle verilemez. O Tanrı'nın değil, ancak Mesih'in anasıdır. Allah doğmadığına göre O'nun Haç'a gerilip, elem çektiğini; sonra da ölüp-dirildiğini söyleyemeyiz. İsa-Mesih çarmıha gerilirken İlahî Kuvvet O'nun beşeriyetinden ayrıldı. Bu yüzden çarmıha gerilen saf bir insandı" (Çelik, Süryani Kadim Kilisesi –Doğuşu ve Gelişmesi, s. 71); "yukarıdaki görüşlerinin yanı sıra [Nestorius], üç-dört aylık bir çocuğa Tanrı demekten utanmadığını, Meryem'in değil Theotokos olarak anulmasına, O'nun İsa'yı doğurduktan sonra bakire halinin devam dahi etmediğini ve matta İncili'ndeki İsa'nın küçükken, Mecusîlerin gelip O'na secde kılmalarının uydurma olduğunu söylüyordu" (Çelik, Süryani Kadim Kilisesi –Doğuşu ve Gelişmesi, s. 72)] [ÇEV.]

haktan döndürülüyorlar? Yahudiler hahamlarını, Hıristiyanlar rahiplerini ve Meryem'in oğlu Mesih'i Allah'tan başka rab edindiler. Halbuki onlara, bir tek ilâha ibadet etmeleri emr olunmuştu. Ondan başka ilâh yoktur! O, onların ortak koşmalarından münezzehtir, yüceler yücesidir!.."⁴².

Nesturi fırkasına ilave, fakat onun öğretilerinin aksine olarak, (kuru-cusu Ya'kûb el-Berâdaî'ye (490-578) nispetle) Yakubi ekolü kurulmuştur ki, bu ekol, Hazreti Mesih'in tek tabiatı olduğu ["Homooousius : Baba Tanrı ile 'aynı cevher ve aynı tabiat'tan"] olduğu⁴³ görüşünü (Monofisizm) kuvvetle dile getirmektedir.

Bu fırkanın mensupları demektedirler ki: "Mesih tek unsurdur (uknûm), ancak ne var ki o, iki cevherdendir.". Bazen de şöyle demektedirler: İki tabiatın meydana gelen tek tabiat... Şehristâni bu fırkanın inancını açıklar da der ki: "[Bunlara göre], şu halde, kadim olan Tanrı'nın cevheriyle sonradan var edilmiş olan insanın cevheri, tıpkı nefis ile bedenin bir araya gelip de tek bir cevher oluşturacak biçimde terekküp etmeleri gibi, tek bir unsur (uknûm, iknûm) meydana getirecek biçimde bir araya gelmişlerdir ve o uknum, hem, bütünüyle bir insandır, hem de bütünüyle bir tanrı. Böylece denilir ki, insan bir tanrı olmuştur, bunun aksi değil, yani tanrı insan olmuştur denilemez!.. Bu ateşe atılan kömür gibidir... 'Kömür ateşe dönüştü' denilir de, ateş kömüre dönüştü' denilmez... Hakikatte ise o, artık, ne kesin bir ateştir, ne de kesin bir kömür; doğrusu o, bir kor tanesidir,yalımdır.". Şehristâni sözlerini şöyle sürdürür: *Bunlar, Cenabı Hakk'ın, "Ant olsun ki, 'Allah, Meryem'in oğlu Mesih'tir" diyenler, kesinlikle kâfir olmuşlardır*"⁴⁴ sözüyle kastedilen kimselerdir.

(Ortodoks) Yakubilik⁴⁵ de, miladi 451 yılında Kadıköy'de gerçekleştirilen Hıristiyan din adamları Konsili'nde yasaklanan ve aforoz edilen diğer bir mezhep olup, bu mezhebin, Bizans İmparatorluğu döneminde Şam'da ve Mezopotamya mıntıkasında taraftarları bulunmaktaydı. Yakubilerin, Resmi Katolik kilisesiyle olan anlaşmazlıkları ise, işgalci Bizans yönetimine karşı olarak beslenen milli hislerle iç içe bulunmaktaydı; bundandır ki, bu yönetime isyan etmişler ve ona karşı muhalefet siyasetine tutunmuşlardı. Bundan ötürü de, Arap fetihlerine, ülkelerine hükme-

42 Tevbe, 30-31.

43 [Çelik, Mehmet, *Süryani Kadim Kilisesi-Doğuşu ve Gelişmesi*- s. 64] [ÇEV.]

44 Maide, 17.

45 [Yakubilik için bkz., Çelik, Mehmet, *Süryani Kadim Kilisesi-Doğuşu ve Gelişmesi*, s. 113-119; Pike, E. Royston, *Dictionnaire des Religions*, PUF., Paris, 1954, s. 170, "Jacobites" maddesi] [ÇEV.]

den Bizans otoritesinden kendilerini kurtaracak olan bir özgürlük vesilesi olarak bakmışlardır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Bizans dünyasındaki Hıristiyan inanç düzeyindeki bu karışıklıklar ve anlaşmazlıklar, miladi 320 yıllarına doğru güneyden ta Ethopya (Habeşistan)'a kadar uzanmıştı. Suriyeli iki adam- sa, Kızıldeniz'de boğulmaktan onu kurtarmaları vesilesiyle, oranın kralı- nı Hıristiyan yapmayı başarmışlardı. Buna bir ödül olmak üzere, bunlar- dan birisi, İskenderiye patriği Athanese (298-373) tarafından ilk Ethopya piskoposu olarak onaylanmış, böylece de Ethopya kilisesi İskenderiye ki- lisesine tabi olmuştu. Miladi 480 yıllarına doğru "Dokuz Aziz" olarak bi- lilen dokuz rahip Habeşistan'a geldi ve rahiplik yaşantısı ve Yakubi mez- hebini (Monofisizm) taşıyarak, orada Hıristiyanlığı yaymaya çalıştılar; bununla birlikte, Habeşistan'da, daha sonra da açıklayacağımız üzere, Ariusçuluk hep mevcudiyetini sürdürdü.

b) Yeni dinin araştırılıp aranılması hakkında...

Önceki başlıkta biz, teslis akidesi resmileştirildikten sonra, Arap yarım- madasının kuzeyinin nasıl, yasaklanmış [Hıristiyan] dini fırkalarının bir sığınağı haline geldiğini, onların buralarda kendi mezhepleri için propa- ganda yaptıklarını ve de, işgalci Bizans imparatorluğuna karşı bir tür muhalefet faaliyeti yürüttüklerini ortaya koymuştuk. Şimdi de buna baş- ka bir olguyu ekleyebiliriz; bu, bir yandan, merkezi bir devletin bulunma- yışı sebebiyle, Arap yarımadasının sunmakta olduğu ulaşım ve propagan- da imkanları; diğer yandan ise, yarımadayı kuzeyden güneye, batıdan doğuya kat eden beynelmilel ticaret yollarının sunduğu imkandır. Buna biz, Arap kabilelerinin ziyaret ettiği, sırf mallarını değil, aynı zamanda "şiiirlerini, fikirlerini ve kıssalarını [tarihlerini] de karşılıklı değişmek için çevresinde pazarlar kurdukları⁴⁶ -içlerinden birisi de Mekke olan- önemli dini merkezlerin varlığını da eklersek, biz, Arap yarımadasının nasıl olup da "cahiliye" döneminde dünyanın dışında kalmadığı gerçeğini daha iyi kavrarız. Hatta muhtemelen şunu söylememiz mümkündür: Arap yarım- madası, o günkü dünyanın "iki kutbu"ndan sürekli kaynaklanan dalgala- rın bir buluşma alanını teşkil ediyordu!...

46 [Arabistan yarımadasında kurulan Pazar ve panayırının, dil ve kültürün gelişmesine katkı- ları hakkında bkz. Yılmaz, İbrahim, [Prof. Dr. Hüseyin TURAL yönetiminde], *Panayırılar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tez Çalışması, Erzu- rum 1997] [ÇEV.]

Hiç şüphesiz, bu genel durumu (panorama) bir kere daha hatırlamak, öyle inanıyoruz ki, Hz. Peygamber'in hayatını konu alan çalışmaları (*es-Sîretu'n-Nebeviyye*) yapan tarihçilerin, "*Delâilü'n-Nübüvvet*", yani Hz. Muhammed'in Risâlet ve davetini müjdeleyip buna hazırlayan "müjdelere", gerçekleşmesi beklenen haberler biçiminde adlandırmak konusunda uzlaşmış oldukları olguyu anlamamız için zorunludur. Konu esasen, başlı başına önemli olan şu iki olguyla ilgilidir: Bir yandan, bazı Yahudi ve Hıristiyan (Nasârâ) rahiplerinin yeni bir Peygamberin yakında zuhur edeceğini müjdelemiş olmaları olgusu, diğer yandansa "Hak Dini", İbrahim [a.s.]'in dinini araştırmak için göç ve seyahat olgusu... Bu iki olguyu, sırf açıkça belirttikleri şeyler bakımından değil, aynı şekilde söylemedikleri şeyler açısından da değerlendirmek gerekmektedir. Bununla, bu her iki olgunun, karşılıklı savaş halinde olan bu iki imparatorluğa karşı bir tür propaganda ve her ikisinin yıkılmasının da yakın olduğuna dair bir tür müjde olduklarını kastediyoruz.. Bu asırda, hatta neredeyse bütün asırlarda, propaganda, sürdürülebilmesi için dine bir araç vazifesi verdiği için ve aynı şekilde, böyle bir silahın başarılı olabilmesi de, anlaşmazlıkları geride bırakarak kadim bir "asıl"a dönmeyi gerektirdiği için, herkesin (yani Yahudilerin, Hıristiyanların ve Arapların) atası olan "Hz. İbrahim'in dinine, yani haniflik dinine avdet etmek" sloganının ortaya atılmış olduğu hususu da bundan tastamam anlaşılmaktadır.

Sîret-i Nebeviyye tarihçilerinin derlemiş oldukları rivayetler, Hz. Muhammed'in davetinin gerçekleşmesinden önce, Arap yarımadasının çeşitli mıntıklarında tevhitçi eğilimlerin ortaya çıkarak, gerek rahip gerek papaz ve gerekse, bizim kaynaklarımızın Hanif dinini, yani Hz. İbrahim'in dinini arayan kimseler (Hunefâ: Hanifler) olarak niteledikleri kimseler olsun, insanların, gelecek yeni bir Peygamberin⁴⁷ yolunu gözlemekle meşgul olduklarını vurgulamaktadır. Hatta bu insanlardan bazıları, bunun için göç ve seyahatler bile yapmışlardır. Yeni bir peygamber zuhur ede-

47 [Hz. Peygamber'in gönderileceğine (bi'set) dair haberler hakkında bkz. Muhammed İbnu İshâk (ö.151/768), *Sîretu İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981-1401, s. 53-66, 90-91, 184, vd.; İbnu Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdu'l-Hafız Şelebî, Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, Mısır, 1355/1936, I, 191-195; I, 217-227, "İhbâru'l-kühân mine'l-Arab ve'l-ahbâr mine'l-Yehûd ve'r-ruhbân mine'n-Nasârâ". Şu ilginç haber, bu bağlamda dikkate şayan görünmektedir: '*...Hassân İbnu Sâbit'in anlattığına göre, o demiştir ki: Ben, yedi veya sekiz yaşlarında, yetişkin; işittiğim her şeyi anlayan bir genç idim. Birden, Yesrib'de, evinin damı üzerine çıkmış bir Yahudi'nin, 'Ey Yahudi topluluğu!...' diye bağırdığını duydum. Yahudiler onun yanına geldiklerinde, 'Hey, neyin var senin? Niye bize seslendin?!...' diye sorduklarında, o cevap vererek dedi ki: 'Peygamber olarak gönderilecek (bi'set) olan Ahmed'in yıldızı bu gece doğdu!...' (İbnu İshâk, a.g.e., s. 63)] [ÇEV.]*

ceği görüşünün anlamı ise, geçmiş bir peygamberin davetini esas alan mevcut dini/siyasi nizamın yakında sona ereceğinin haber verilmesidir. Bir başka ifadeyle, bunun manası; varlığını, önceki dini yorumlama üzerine kurmakta olan imparatorluğun yıkılmasının yakın olduğunun müjdelenmesidir. Yeni Peygamber, dini düzeltmek üzere gelecektir, fakat aynı zamanda dini yozlaştıran devletin çöküşünü de bildirmek üzere... Kuşkusuz Kur'ân-ı Kerim, Cenabı Hakkın, "*Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil'de vasıfları yazılı o ümmi Peygambere tabi olurlar. O Peygamber ki kendilerine meşru şeyleri emreder, kötülükleri yasaklar, kendilerine güzel ve hoş şeyleri mubah; murdar şeyleri ise haram kılar; üzerlerindeki ağırlıkları, sırtlarındaki zincirleri kaldırıp atar. Ona iman eden, onu destekleyen, ona yardımcı olan ve onunla beraber indirilen nura tabi olanlar var ya, bunlardır kurtuluşa erenler!*"⁴⁸ âyetinde bu ümide işaret etmektedir. Burada bahsedilmesi gereken hususlardan biri de, A'raf suresinin Mekki olduğu, yani bu surenin, Medine'de Yahudi ve Hıristiyanlarla sürtüşmeden önce indiği, buna göre surenin, "Devlet Kur'ânı" ile değil, "Davet Kur'ânı" ile ilişkili bulunduğu.

c) Selman-ı Farisi ve yeni dini arayıp bulmak amacıyla yapılan seyahat...

Kaynaklarımızda bu yeni dini araştırmakla meşhur olmuş bu kimse-lerden birisi de, kendi göç hikâyesini bizzat anlatan Selman-ı Farisi'dir. Onun bu seyahat hikâyesi, her ne kadar bir kıssa havası taşıyor; ayrıca, her kıssa ve hikâyeye katışan bir kısım hayali ve uydurma unsurların ona da katışmış olmasının mutlak ve kaçınılmaz olmasına rağmen, evet bütün bunlarla birlikte bu hikâye, daha önce zikretmiş olduğumuz tarihi olaylarla çelişmeyen bir güzergâhı betimlemektedir.

Hiç kuşku yok ki, Selman-ı Farisi'nin hikâyesi, İslam'dan biraz önce Arap yarımadasında, -boyu boyunca tüm yarımada- buradaki kiliseler ve piskoposluklar arasında, yeni bir peygamberin zuhur etmesinin yaklaştığını müjdelemeyi ve dini hakikati veya hakiki dini araştırmaya yönelik arzu ve iştiyakı somut hale getirmeyi amaçlayan bir organizasyona benzeyen bir eğilimin bulunduğuna açıkça delalet etmektedir. Aşağıda gelmekte olan satırlarda, İbn İshak'ın, bizzat Selman'dan duyduğunu söyleyen İbn Abbas'tan rivayet ederek naklettiği üzere, bu kıssanın özeti yer almaktadır⁴⁹.

48 A'raf, 157.

49 [İbnu İshâk, a.g.e., s. 66-71]; İbnu Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 213.

Bizzat Selman'ın dediğine göre o, Farisi asıllı olup İsbahân halkından-
dır ve Mecusiliği benimsemiş bir aileden gelmektedir. Bir gün bir vesileyle
yolu, içinde dua edilen bir kiliseye düşer ve orada dua edenlerin seslerine
hayran kalır. Ve hemen kiliseye girerek, onun görevlisiyle konuşur; öyle gö-
rülüyor ki bu görevli genç Selman'a o derecede etki etmiştir ki, bunun bir
neticesi olarak Selman, esas merkezine giderek, bu kilisenin temsil ettiği
dine katılma arzusunu dile getirir. Görevliden bu dinin merkezinin Şam'da
bulunduğunu öğrenince, kilisenin görevlilerinden, kendisini, Şam'a gide-
cek ilk ticaret kafilesiyle birlikte yolcu olarak göndermelerini ister. Şam'a
varınca, bir kilisenin piskoposuna bağlanır, onun hizmetine girer ve onunla
birlikte dua ederek ondan eğitim alır. Bu rahibin, kiliseye bağışlanan sada-
kaları alıp bunları altın ve mal olarak biriktiren "kötü bir adam" olduğunu
anlayınca da, ondan nefret eder. Bu rahip vefat edince, kilisenin üyeleri,
dünyaya değer vermeyen başka bir piskoposu onun yerine getirirler, Selma-
ı Farisi de onunla birlikte kalır. Bu piskoposa ölüm alametleri gelince de,
Selman ondan kendisini, bu dinin kendisi gibi olan din adamlarından biri-
sine yönlendirmesini talep eder, o da ona, Musul'da bulunan ve kendisinin
benimsediği mezhebi benimsemiş olan bir din adamına intisap etmesini
tavsiye eder. Böylece Selman, kendisine vefat alametleri gelmiş olan rahip
ile onun, vefatından sonra ona, başka bir şehirde yanına gitmesini tavsiye
ettiği diğer piskopos arasındaki göçünü devam ettirir. İşte bu şekilde İsbah-
han'dan Şam'a, oradan Musul'a, oradansa Amûriye'ye kadar gelir. Amûriye
piskoposuna da ölüm alametleri geldiğinde, Selman ondan kendisine, onun
gibi olan başka bir piskoposa delalet etmesini talep eder. Bunun üzerine
piskopos ona şöyle diyerek cevap verir: "*Ey oğlum! Bu gün, bizlerin benimse-
diği inanç gibi bir inanç üzerinde olan herhangi bir kimse var mı bilmiyorum;
olsa da, sana, ona gitmeni emretsem!.. Fakat bir Peygamberin gelme zamanı
belirdi; o, İbrahim (a.s.)'ın diniyle gönderilecek, Arapların ülkesinde çıka-
cak...*". Bunun üzerine Selman, bir tüccar kervanıyla beraber, Arapların ül-
kesine gitmek amacıyla, Amûriye'yi terk eder; tacirler yolda onu Yahudi bir
adama satarlar.. Daha sonra bu sonuncusu onu, Kurayza Oğullarından bir
başka Yahudi'ye satar, o da onu Yesrib (Medine) şehrine götürür; Hz. Pey-
gamber muhacir olarak Mekke'den buraya gelinceye değin, Selman orada
köle olarak kalır... Hz. Peygamber Medine'ye gelince Selman onun, Amûri-
ye'deki arkadaşının geleceği müjdesini verdiği kişi olduğunu hemen anlar.
Selman Hz. Peygamberle irtibat kurar ve ona başından geçenleri anlatır;
Hz. Peygamber de onu hoş karşılar ve ona, hürriyetini satın alacak parayı
hazırlar verir, böylece Selman da sahabe topluluğu içindeki yerini alır.

d) Haniflerin önderi..

Amr ibnu Nüfeyl.

Selman'ın kıssasına yakın bir kısda da, İslam'ın zuhur etmesinden hemen önce "Haniflerin şeyhi, önderi" olarak değerlendirilen kişi, yani Ömer ibnu'l-Hattâb'ın amcasının oğlu, Zeyd ibn Amr ibnu Nüfeyl hakkında rivayet edilmektedir⁵⁰. Rivayetlerin anlattığına göre o, "Putlara tapmaktan hoşlanmıyor ve onları ayıplıyordu, bunun üzerine amcası Hattâb, Mekke'nin ayak takımını onun üzerine kışkırtır, onları bu adamcağıza musallat eder, onlar da ona eziyet ederler... O da Hirâ dağındaki bir mağaraya sığınır ve Mekke'ye de gizlice girip çıkar." Sonra ise, "Ehli Kitaptan İbrahim'in dinini araştırmak ve onlara bu hususta soru sormak üzere, Şam'a gider. Sanıldığına göre bu, Musul'a gelir, yarımadanın tamamını dolaşır; sonra yeniden seyahate yönelir, derken Şam'a gelir... Orada bir süre dolaşır, nihayet, sanıldığına göre, Balkâ (Şam) bölgesinde, Hıristiyanlık bilgisi konusunda nihai merci addedilen bir kilisenin rahibine gelir ve ona, İbrahim'in dini olan Haniflik hakkında sorular sorar. Bunun üzerine rahip ona, "Sen, öyle bir din hakkında soru soruyorsun ki, bu gün seni ona taşıyacak birisini bulamazsın; kuşku yok ki onun ilmine sahip olanlar kayboldu, bilgisi ve marifetine vakıf olanlar çekip gitti... Fakat, yeni bir peygamberin çıkmasının alametleri belirdi ve vakit de, onun zamanıdır!.." der. Rivayet edildiğine göre o, "Mekke'ye girdiğinde şöyle derdi: Buyur, emret [ey Allah'ım!]; salt hakikat ve gerçek olarak emrine amadeyim, kulun kölen olmaya hazırım!.. Ayakta olduğu halde, '[Ey Allah'ım!]; varlığım ister istemez sana boyun eğmiştir, itaat etmiştir! Her ne şey yüklersen bana, hiç şüphesiz ben ona katlanacağım!..' diye dua ettiği sırada, sayesinde İbrahim'i koruyup güvencene aldığı o şey vesilesiyle beni korusun, himaye et!..". Yine denildiğine göre o, "Güneşi gözetler, battığı zaman Kabe'ye yönelir ve iki secde ile bir rekatlık namaz kılardı. Sonra da, "Bu, İbrahim ve İsmail'in kıblesidir, bir taşta tapınmam, onun için dua da etmem, onun adına boğazlanan kurbanı yemem, fal oklarıyla nasip de aramam! Ben, ölünceye değin, ancak bu ev (Kabe) için namaz kılarım!" derdi. Buhârî ve başkalarının rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber Amr ibnu Nüfeyl ile Peygamberliğinden önce karşılaşmış, Peygamberliği sırasında da ona Nüfeyl'den

50 el-Mes'ûdî (ö. 345/956), Ebu'l-Hasen Ali ibnu'l-Hüseyn, *Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, el-Mektebetu't-Ticariyye el-Kübrâ, 1964-1965, I, 70.

sorulmuş, o da, "Kıyamet gününde Nüfeyl, tek bir ümmet olarak diriltilecektir"⁵¹ buyurmuştur⁵².

e) Ve, içlerinde, toplumlarının zayi ettiği nebiler [islahatçılar] bulunan diğerleri...

Kaynaklarımızın zikrettiğine göre, dört kişi, Kureyş'in, putlarından birisi yanında kutladıkları bir bayramı münasebetiyle, Mekke'de bir araya geldiler ve putlara tapınmayı terk edip ataları İbrahim'in dinini arayıp bulma konusunda fikir birliği ettiler⁵³. Bu dörk kişi şunlardır: Varaka ibnu Nevfel, Ubeydullah ibnu Cahş, 'Osmân ibnu'l-Huveyrıs ve Zeyd ibnu Amr ibnu Nüfeyl.. Rivayetın belirttiğine göre bunlar, İbrahim'in dini olan Hanıflık dinini aramak üzere ülkelere dağılırlar.

Zeyd ibn Amr ibn Nüfeyl'e gelince, ondan az önce bahsettik.

1. Ubeydullah ibnu Cahş

Ubeydullah ibn Cahş'a gelince, "Hz. Muhammed'in İslam'a daveti başladığında Müslüman olmuş, sonra Müslümanlarla birlikte Habeşistan'a hicret etmiş⁵⁴; oraya gelince Hıristıyan olup İslamiyet'i terk etmiş; sonra, Hıristıyan olarak orada ölmüştür.

2. Osman ibnu'l-Huveyrıs

Osman ibnu'l-Huveyrıs'e gelince, o, Roma Kralı Kayser'in yanına gitmiş ve Hıristıyan olmuştur; onun katında çok güzel bir mevki elde etmiştir"⁵⁵.

51 İbnu Kesir, Ebu'l-Fida İsmail ibn 'Umer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, II, 221-222.

52 [*Bülûğu'l-Ereb* adlı eserde Amr ibnu Nüfeyl'e nispet edilen pek çok sözden birisi şöyledir: "Özümü ve varlığımı (vechî), arzın kendisine boyun eğdiği yüce Zât'a teslim ettim (eslemtu)! O arz ki, ağır mı ağır kayaları sırtlanır!.. / Ki o Yüce Zât, arzı bir yaygı gibi düzledi.. Onun su üzerinde yükseldiğini (istivâ) görünce de, dağları perçinledi üzerine!..Özümü ve varlığımı, bulutların kendisine boyun eğdiği Yüce Zât'a teslim ettim! O bulutlar ki, tatlı mı tatlı sularla yüklü!..Bir beldeye sevkedildiğinde o, hemen itâat eder de, yağdırır yağmurunu oraya sırayla!.." (el-Alûsî ö. 1924), Mahmûd Şükri, *Bulûğu'l-Arab fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Dâru'l-Kutubî'l-Hadîse, 3. Bsk., 1342/1923, II, 251) ve "(...) Fakat ben Rahmân olan Rabbime ibadet ederim; bağışlasın diye o çok bağışlayıcı (Ğafûr) Rab, günahımı benim..Onun için Rabbiniz Allah'a karşı takvâ konusunda çok dikkatli olun ve onu hep canlı tutun; takvâyı gözetip hep diri tuttuğunuz zaman da asla helak olmazsınız!.." (Fehmi, Mehmed, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye-Cahiliyye Devri*, 1335/1917, Matba'a-i Amire, İstanbul 1332, I, 57). Yine bkz. İbnu İshâk, *el-Megâzi*, s. 94-99; Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ank. Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Bsk., Ankara 1971, s. 162-164][ÇEV.]

53 İbnu Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 222.

54 Bkz. <http://sirah.al-islam.com/places.asp?=%el%cd%d4%c9>; [yine bkz. Çağatay, a.g.e., s. 160-161] [ÇEV.]

55 [Osman ibnu'l-Huveyrıs hk. Bkz. Çağatay, a.g.e., s. 161-162] [ÇEV.]

3. Varaka ibnu Nevfel

Hiz. Peygamber'in zevcesi Hiz. Hatice'nin amcası oğlu Varaka ibnu Nevfel'e gelince, rivayetler onun hakkında da Şunları söylemektedir: "Hristiyanlıkta ilerledi ve kitapları doğrudan sahiplerinden yola çıkarak inceleyip irdeledi; öyle ki, Ehl-i Kitab'ın bir büyük Őahsiyeti olarak binip tanındı". Ve o yine, "İbranice yazı yazabiliyor, İncil de, Allah'ın yazmasını dilediği kadar, İbranice olarak yazabiliyordu"⁵⁶. "İbranice İncil" ise, "Kendileri hakkında, '*Biz Nasârâyız'* diyen kimseler"ın biricik müracaat kaynağı olan İncil'dir. (Ki, nceki ana başlıkta da zikrettiğimiz üzere, Ebionizm fırkası da bunlardan idi). Resmi kilisenin din adamları ise, Matta'ya ait olan bu İncil'de büyük tahriflerin bulunduğunu söylemektedirler.

Burada ortaya atılan mesele Şudur: Tahrif fiilen nerede meydana gelir? Yunanca yazılmış olup, İlk Hristiyanlıkta bilinmeyen teslis inancı üzerine bina edilmiş olan dört İncil'de mi? Yoksa tahrif, "Biz Nasârâyız diyen kimselerin incili" olan, bizzat Mesih zamanında İbranice yazılmış olan İncil'e özgü bir durum mudur?

Bu soruya cevap vermek bizim ihtisas alanımızın dışında ise de, ne var ki, Kuran'da gelen ifadelere dayanarak, tahrifin, Allah'ın n üçüncüsü olduğunu söyleyen İncillerde meydana gelmiş olması mümkündür.

Evet; Varaka ibnu Nevfel Hristiyan olur ve, "İbrani Hristiyanlığı"nın âlimlerinden bir âlim konumuna yükselir. Hirâ Mağarası'nda Muhammed ibnu Abdillah'a vahiy geldiğinde, eşi Hatice onu, amcasının oğlu olan Varaka'ya götürür ve ondan, eŐinin Hirâ mağarasında başına gelenleri açıklamasını ister. Varaka Hiz. Peygamber'in ona anlattıklarını dinleyince, "Bu, Allah'ın Musa'ya da indirmiŐ olduğu melektir (en-Nâmûs)! Ah keşke ben [davate baŐlayacađın] o zamanda genç olsam! Keşke ben, toplumun seni [yurdundan] çıkarırken, hayatta bulunsam!" der⁵⁷. Rivayet, bunun zerine Hiz. Peygamber'in ona, "Beni mi yurdundan çıkaracak onlar?!.." diye sorduğunu, Varaka'nın da, "Evet; çünkü senin getirdiğin bir dava ile gelmiş olup da, kendisine düşmanlık yapılmış olmayan hiçbir adam yoktur! Eğer ben senin davet günlerine yetiŐirsem, sana, en güçlü bir Şekilde yardım ederim." Şeklinde cevap verdiğini, ne var ki, İslam zuhur ettiği za-

56 [Varaka ibnu Nevfel hk. bkz. Mehmed Fehmi, *Trih-i Edebiyyât-ı Arabiyye - Cahiliyye Devri*, s. 50-55; ağatay, a.g.e., s. 159-160] [ÇEV.]

57 [Meğâzî'de yer alan rivayette, Varaka ibnu Nevfel Şunları söylemiştir: "*Gzn aydın, müjdeler olsun!.. Ben Őahadet ederim ki sen, Meryem Oğlu'nun müjdelediği kimsesin! Ve yine Őahadet ederim ki sen, Ms'ın [gönderildiği] Yasa (Nâmûs) gibi bir Yasa zerindesin ve sen, Peygamber olarak gönderilmiş (mürsel) olan bir Nebisin!..*", (İbnu İŐhk, a.g.e., s. 113)] [ÇEV.]

man ise Varaka'nın vefat etmiş olduğu hususunu da eklemektedir⁵⁸. Denildiğine göre onun hakkında Hz. Peygamber'e sorulmuş da, Hz. Peygamber, "Onu gördüm (rüyamda); üzerinde beyaz bir elbise olduğu halde gördüm onu; onu, cennetin ta ortasında gördüm; üzerinde de, ince saf ipekten bir giysi vardı; [sanıyorum ki, o şayet cehennemlik olsaydı, onun üzerinde beyaz bir giysi görmezdim!...] ⁵⁹" diye cevap vermiştir.

Sîret kitaplarının, dokuz ila on iki yaşları arasında bulunuyorken, Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdelediklerini zikrettiği rahiplerden birisi de, rahip Bahîra idi. Bu rahip Şam bölgesinde Busrâ adlı bir şehirde bulunuyor ve bir manastırda yaşıyordu. Muhammed ibn Abdillah amcası Ebu Talip ile birlikte tüccarlardan oluşan bir kervan içinde Şam'a yolculuk yaptığında, kervan Busrâ'da konaklar ve rahip Bahîra hemen onları konuk olarak davet eder. Rahip Bahîra genç Muhammed'le tanışınca, ona, şahsi yaşamı hakkında bazı sorular yöneltmeye başlar, Muhammed de sorulara cevap verir. Sonra Ebû Tâlib'e yönelir ve ona, "Kardeşinin oğlunu memleketine geri götür ve onu Yahudilerden sakın; çünkü Allah'a and olsun ki eğer onun görürler de benim onda fark ettiğim şeyi fark ederlerse, gerçekten ona kötülük yapmak isterler! Hiç kuşku yok ki, şu kardeşinin oğlunun büyük bir şanı olacak!.." der. İbnu İshâk da, şunları da ekler: "İnsanların rivayet ettiğine göre, -Ehl-i Kitap'tan kişiler olan- Zureyr, Temmâm ve Derîs de, amcası Ebu Talip ile birlikte olduğu bu sefer esnasında Bahîra'nın Rasûlullâh'ta gördüğü alametlerin benzerini görmüşler, bunun üzerine onlar da onu görmek istemişler, fakat Bahîra onları Hz. Muhammed'den uzak tutmuştu". Yine siyer kitapları şunu da ilave ederler ki, Muhammed ibnu Abdillah, Hatice'nin hizmetkârı Meysere de yanlarında olduğu halde, Hatice'nin ticaret mahyyla Şam'a

58 Bazı rivayetler, Hz. Hatice'nin yine Rahib 'Addâs'a gittiğini ve Varaka ibn Nevfel'e anlattıklarını ona da anlattığını; Rahib 'Addâs'ın cevabının da Varaka'nın cevabının aynı olduğunu zikreder. Fakat yaşlı 'Addâs'tan söz eden bu rivayet, Kureyş'in, daha sonra geleceği üzere, Hz. Peygamber'i, Tevrat ve İncil'de bulunan bilgileri kendisine nakleden kişi olmakla itham ettikleri genç Hıristiyan 'Addâs'tan söz eden diğer bir rivayet ile çatışmaktadır. Hiç kuşkusuz "es-Sîretu'l-Halebiyye" sahibi olan zat bu çatışmayı ortaya atmış ve onu tartışmıştır.

59 [Fehmi, Mehmed, *Târîh-ı Edebiyyât-ı Arabiyye -Cahiliyye Devri-*, s. 52; Varaka'ya nispet edilen beyitler arasında şunlar dikkat çekicidir: "And olsun ki ben, bir kavme öğüt verdim de onlara dedim ki: Ben bir uyarıcıyım, sakın sizi kimse aldatmasın!.. /Yaratıcınızdan başka bir ilâha tapmayacaksınız; eğer çağırırlarsa sizi [Yaratıcınızdan başka bir ilâha tapmaya], onlara deyin ki: 'Sizinle bizim aramızda, bir dağ kadar büyük bir engel var!..' /Arş'ın Sahibi olan Tanrı'yı bütün gücümüzle yüceltip tenzih eder (sübhân), O'na sığınırız (ne'üzü)!.. Nitekim daha önce de O'nu Cüddî ve Cumud Dağları tenzih edip yüceltmıştili!..' /Göklerin altında bulunan bütün şeyler O'na boyun eğdirilmiştir; hiç kimsenin de O'nun egemenliğine karşı çıkması uygun düşmez!.." (Fehmi, a.g.e., s. 51) [ÇEV.]

doğru yola çıktıklarında da aynı şey meydana gelmiş idi. Bu da şöyle olmuştu: Onlar, bir rahibin manastırına yakınca olan bir ağacın altına oturmuşlardı; "Rahip Meysere'yi gördü de ona, 'Şu ağacın altında konaklayan adam kim?' dedi. Meysere de, "Bu, Kureyş'ten, Harem Ehlinde olan bir adam' diye cevap verince, rahip ona, "Bu ağacın altında, ancak peygamber olan kimseler konaklamıştır" diye cevap verdi. İbnu İshâk devamla der ki: "Alimler, Peygamber'i bu ağacın altında gören bu rahibin adının 'Nestûr [Nestorius]' olduğunu, bunun Bahîra olmadığını zikretmişlerdir"⁶⁰. Bu konuda başka pek çok rivayet daha vardır ancak biz, tekrar etmekten kaçınmak amacıyla zikretmedik.

4. Ümeyye ibnu Ebi's-Salt

Meşhur Hanifler'den birisi de (Tâif'li) Ümeyye ibnu Ebi's-Salt es-Sakafî'dir. Tacir olarak Şam'a gidip gelen, böylece "Yahudi ve Hıristiyan kilise mensuplarıyla irtibat kuran, kitap okuyan birisi idi. Araplardan bir Peygamber gönderileceğini de öğrenmişti. Din sahiplerinin görüşlerine benzer şekilde şiirler söylüyor, bu şiirlerde gökleri, yeri, ayı ve güneşi vasf ediyor, peygamberlerden, diriliş ve mahşerden, cennet ve cehennemden söz ediyor, Allah'ı tazim ederek, O'nun bir olduğunu dile getiriyordu. Peygamber Muhammed'in zuhur ettiği haberi ona ulaşınca, buna öfkeleni ve çok üzüldü; Müslüman olmak için Medine'ye geldi, fakat pişman olup Taife geri döndü". Ve orada öldü⁶¹. Onun hakkında başka birçok rivayet de bulunmaktadır; bu rivayetlerden birisi şunu anlatır: Cenab-ı Hakk'ın, "Onlara, kendisine ayetlerimiz [hakkında ilim] nasib ettiğimiz kimsenin de kıssasını anlat: Evet, o adam bu ilme rağmen o ayetlerden sıyrıldı da, şeytan da onu peşine taktı, derken azgınlardan biri olup çıktı"⁶² ayetiyle kastetmiş olduğu kimse o idi. Rivayet edildiğine göre Ebû Süfyan, bir yolculukta onunla birlikte bulunmuş ve onun hakkında bazı şeyler anlatarak demişti ki: " Ben ve Ümeyye ibnu ebi's-Salt es-Sakafî, tüccar olarak Şam'a doğru seyahate çıkmıştık. Derken, bir menzilde konakladığımızda, Ümeyye kendisine ait olan bir kitap (Sifr) aldı ve bize okumaya başladı. Ve hep böyle devam ettik; derken, Hıristiyan (Nasârâ) köylerinden olan bir köye indiğimizde, oranın halkı onun yanına geldi, ona ikramda bulunarak ona hediyeler verdiler; o da kimileriyle, onların evlerine gitti... Sonra gün ortasında geri döndü ve

60 İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 180; [İbnu İshâk, *el-Meğâzî*, s. 53-59] [ÇEV.]

61 el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, I, 70.

62 Araf, 175.

üzerindeki giysisini attı, kendisine ait siyah iki giysi alarak bunları giydi ve bana dedi ki: 'Ey Ebu Süfyân, dünyada, Kitab'a [İncil]'e dair bilgi konusunda nihai merci olan, bu konuda kendisine soru sorabileceğin Hıristiyan alimlerinden bir alim var mı, [tanıyor musun?!.]⁶³. Bu konuda, Hz. Peygamber'in onun hakkında soru sorduğundan bahseden pek çok rivayet vardır; bu rivayetlerden birisinin sahibi der ki: "Hz. Peygamber'in terkisinde bulunuyordum; bana dedi ki: 'Hafızanda Ümeyye ibn Ebi's-Salt'ın şiirinden bir şeyler var mı?'. Ben, 'Evet var' deyince, 'Öyleyse bana bir beyit oku' buyurdu. Ben ona her beyit okudukça, o, 'Güzel, başka yok mu?!..' dedi. Böylece ona yüz beyit okudum". Bir başka rivayete göreyse, Hz. Peygamber, onun hakkında, "Nerdeyse Müslüman olacakmış!.." buyurur⁶⁴.

5. Hâlid ibnu Sinân el-'Absî

Kaynakların zikrettiği "Hanifler"den birisi de, Hâlid ibnu Sinân el-'Absî'dir. Ne var ki müfessirler ve siyer yazarları onun durumu hakkında büyük bir anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bir kısmına göre, Cenâb-ı Hakkın, "Ey Ehl-i Kitab! Resullerin gelmesinin kesintiye uğradığı bir sırada, ileride 'Bize ne müjdeleyen ne de uyarıcı hiçbir Peygamber gelmedi' demeyesiniz diye, size, müjdecî ve uyarıcı elçimiz, her şeyi beyan etmek üzere geldi. Allah her şeye hakkıyla kadirdir"⁶⁵ ayetinde kastedilen odur. Bir kısım âlim ise, onun, "Evet, iki resul gönderdik onlara, "Yalancı!" dediler onlara. Bunun üzerine güçlendirdik onları bir üçüncü resulle"⁶⁶ ayetinde kendisine işarette bulunan kişi olduğunu belirtir. Bununla anlatmak isterler ki, Allah Teala Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasındaki periyotta üç resul gönderdi; ikisi İsrail Oğullarından, birisi ise Araplardan, Benû 'Abs ('Abs Oğulları)dan; bu da, Hâlid ibnu Sinan'dır. Üçüncü bir grup ise,

63 İbnu Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 205-206.

64 İbnu Kesîr, *a.g.e.*, II, 212; [Bir başka rivayete göre, Hz. Peygamber onun hakkında, "Lisanı / şiiri iman etmiş, kalbi ise inkâr!.." demiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Hz. Peygamber'in dinlediği mısraları arasında şunlar da yer almaktaymış: "Ey Rabbim! Beni asla inançsız/nankör kılma! Kalbimi ebedî olarak imanun otağı yap!./İmanı bedenime kat, tenime kat; bir insan olarak yaşadığım müddetçe etime ve kanuma kat onu!." (el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 253-258). Yine aktarıldığına göre, ölüm alametleri belirlediği zamansa şu beyitleri söylemiştir: "Çok uzun yıllar sürmüş olsa bile, her hayat, sona erecek ve zeval bulacaktır, en nihayet işte!./Keşke ben, dağların başında [çoban] olsaydım da, dağ keçileri gütseydim, bu şeyleri görmeden önce!./Şimdi sen ölümü hiç gözünün önünden ayırma ve sakın dehr'in seni helak etmesinden; çünkü öyle bir kapışı ve helâk edışı vardır ki o dehr'in!.." (Fehmi, *a.g.e.*, s. 35); Ümeyye ibnu's-Salt hakkında yine bkz. Çağatay, *a.g.e.*, s. 166-169] [ÇEV.].

65 Maide, 19.

66 Yasin, 14.

Hâlid ibnu Sinan'ın, Cenab-ı Hakkın, "Ad'ı, Semûd'u, Ress halkını, ve bu arada daha birçok nesilleri de inkârda ısrarları sebebiyle helak ettik"⁶⁷ ayetinde belirtilen Ress halkına gönderilmiş resul olduğu görüşünü benimsemiştir.

Bu ravîlerin tamamı bu kabil çıkarımlarını, şu iki hususa dayandırmışlardır: Birincisi; sözü edilen bu Halid ibnu Sinan'ın, mucizeye benzer bir şekilde, büyük bir ateşi söndürmek gibi, "harikulâde bir fiili bulunmaktadır". İkincisi, rivayet edilen şu olay: Hz. Peygamber'e Hâlid ibnu Sinan'dan sorulunca, o, "O, kavminin zayi ettiği bir nebidir" diye cevap vermiştir. Bir başka rivayete göreyse, ibnu Sinan'ın kızı Hz. Peygamber'e gelir, Hz. Peygamber de onun [oturması] için kendi giysisini serer ve der ki: Kavminin zayi ettiği bir nebinin kızı⁶⁸... Bir başka rivayette de şunu okumaktayız: "İbnu Sinan'ın kızı Hz. Peygamber'e gelir ve Peygamber, "De ki O, Allah'tır, birdir; Allah Samed'dir (Hiçbir şeye muhtaç olmayıp, her şey O'na muhtaçtır).."⁶⁹ ayetini okurken Hz. Peygamber'i dinler ve, 'Babam da böyle diyordu!' der⁷⁰. Söndürmesi, bir tür harikulâde (mucize) bir iş olarak değerlendirilen ateşe gelince, bu konuda kaynaklarımızın zikrettiğine göre, "[Ateşe tapınma] Araplar içinde zuhur eder ve Araplar onunla büyük bir fitneye duçar olurlar; ateş yayılmasını sürdürür; Araplar neredeyse Mecusi olacaklar ve de Mecusilik (ateşe tapınma) onları egemenliği altına alacaktır!.. Bunun üzerine Halid ibnu Sinan, eline bir sopa alır ve, "Dağılıp git, uzaklaş!⁷¹ Her tür hidayet, Yüce Allah'a karşı duyulan sevgi adına, and olsun ki, tutuşmuş bir halde iken onun içine gireceğim, nemli ve çiğli bir halde iken de içinden çıkacağım, [o bana asla zarar veremeyecek]!..." diyerek, bu değnekle ateşe vurur ve de ateşi söndürür"⁷² . Onun hakkında yine aktarıldığına göre, "Ölüm alametleri belirlediği zaman, kavmine der ki: 'Ben defnolduğum zaman, hiç kuşku

67 Furkan, 38.

68 İbnu Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, II, 196-197.

69 İhlas, 1-2. el-Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zehab ve Me'âdinu'l-Cevher*, I, 68; İbnu Kuteybe (276/889),

Ebu Muhammed Abdullahu ibnu Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâme ve's-Siyâse*, s. 62 vd.

70 [Dönem olarak Halid ibnu Sinân'ın İsa (a.s.)'dan önce olduğu; Hz. Peygamber'in yanına gelmiş olan kızın da, ibnu Sinân'ın sulbünden değil, neslinden ve zürriyetinden olan bir kız olduğu da belirtilmektedir (el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 278)] [ÇEV.]

71 [Hâlid ibnu Sinân, üzerinde koruyucu bir yün giysi olduğu halde ateşin ta yanına kadar vardı, elindeki asasıyla onu dağıtıp savurmaya başladı, bir yandan da şöyle diyordu: "Bedden, bedden!.. Yani, yok ol ve dağıl!.." (İbnu Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, III, 78-79, "bdd" mad.) [Çev.]

72 el-Mes'ûdi, *a.g.e.*, I, 68; İbnu Kesîr, *a.g.e.*, II, 197; [yine bkz. el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 164-165, 279] [ÇEV.]

yok ki Himyer'den bir yaban eşiği sürüsü gelecek, önünde de nesli kesik bir yaban eşiği bulunacak ve tırnaklarıyla kabrime vuracak... İşte siz bunu gördüğünüzde, beni kabirden çıkarın; kuşkunuz olmasın, ben kabirden çıkacağım ve size, bu günden Kıyamet gününe değin olacak bütün şeyleri haber vereceğim...". Gerçekten de öldüğünde onun dediklerini aynen gördüler ve onu kabirden çıkarmak istediler, fakat içlerinden bazıları, "[Bunu yaparsak, bundan böyle], bizim olan bir ölüyü kabirden çıkarma işine nispet edilmekten korkarız"⁷³ diyerek, bunu istemediler.

Arap Yarımadasının kuzeyi, ortası ve batısı gibi, doğusu da, gerek Hanıflık'le ilgili, gerekse "muvahtit" Hıristiyanlıkla, yani, Resmi Hıristiyanlığın bidat ve sapık fırkalar olarak nitelediği, başında ise, daha önce de açıkladığımız üzere, "Arius" Nasârâsı ya da Ariuşçular olarak nitelenen kimselerin bulunduğu inanç hareketleriyle ilgili olsun, başka dini hareketlere de şahit olmuştur. Bu sebeple, yarımadanın doğu tarafında da, Riâb ibnu'l-Berâ eş-Şettî, Reyân ibnu Zeyd ibnu Amr ve Kuss ibnu Sâide el-İyâdî gibi adeta manastır hayatı yaşayan kimseler zuhur etmişti.

6. Kuss ibnu Sâide

Kaynaklar bize, Kuss ibnu Sâide hakkında pek çok hikaye, haber ve açıklamalar aktarmaktadır. Bunlardan birisi de Hasan Basri'den rivayet edilen şu açıklama olup, aşağıda geldiği şekildedir. Cârûd ibnu'l-Muallâ ibnu Haneş ibnu'l-Muallâ el-Abdî, kitaplara dair bilgisi ve onlarla alakalı yorumları güzel, Fars hikayelerini ve bunlara dair anlatımları bilen, felsefe ve tıp konusunda sezgi sahibi ve bilgili, kendisinde deha ve edep yeteneğinin belli olduğu, yaratılıştan güzelliği kusursuz, mal ve servet sahibi olan birisiydi; "Vüfûd Yılı"nda, Abdu'l-Kays Oğulları'ndan, fikir sahibi yaşını başını almış, fesahat ve beyan yeteneğine sahip, delil ve hüccet getirmesini bilen bir grup insan arasında Hz. Peygamber'in huzuruna gelir ve önünde durur; Peygamber ona işaret eder, o da şiir okumaya başlar, (yani içinde kavmini övdüğü, Hz. Peygamber'i de methettiği beyitler inşâd eder). Sonra Hz. Peygamber ona seslenir ve onunla konuşur, o da hemen Müslüman olur; onunla beraber kavminden daha pek çok insan da Müslümanlığı seçer. Daha sonra Hz. Peygamber onlara yöneldi ve dedi ki: "İçinizde Kuss ibnu Sâide el-İyâdî'yi tanıyan var mı?". Bunun üzerine Cârûd, "Anam bamba sana feda olsun, ey Allahın Resulü, dedi, hepimiz onu tanırız. Ey Alla-

73 İbnu Kuteybe, a.g.e., s. 62; el-Mes'ûdî, a.g.e., I, 68; [yine bkz. el-Alûsî, a.g.e., II, 278][ÇEV.]

hın Resulü, Kuss, Arapların boylarından bir boya mensup idi; Mesîh gibi yüksek sesle tesbîhât getirir, hiçbir yerde durmaz, hiçbir eve sığmaz ve hiçbir kimseyle bir arada bulunmazdı... Kıldan yapılmış giysiler giyer, herkesten çok seyahat eder, rahipler gibi yaşamaktan hiç sıkılmazdı... 'Ukâz Gününde şöyle diyen şairdir o: "Doğu ve Batı, teklik ve çokluk, barış ve savaş, kuru ve yaş, acı ve tatlı, güneşler ve kamerler, rüzgarlar ve yağmurlar, gece ve gündüz, dişiler ve erkekler, karalar ve denizler, daneler ve bitki, babalar ve analar, toplanmalar dağılmalar, birbirlerini izleyen ayetler de ayetler, nur ve karanlıklar, azlık ve derken yokluk, Rab ve putlar!.. And olsun ki, sapıttı insanlar!.. Bir kısmı doğmuş, geliyor, bir kısmı da toprağa gömülmüş kayboluyor; ürünü hasat edilen bir terbiye, bir yanda fakirlik, zenginlikse diğer yanda, bir yanda güzel davranan, diğer yandaysa kötülük yapan... Yazıklar olsun gaflete dalanlara!.. [Yemin olsun ki], herkes düzeltip ıslah edecektir işini ve arzu sahibi yitirecektir arzuladığı hedefi... Hayır, hayır!.. Doğrusu O [Tanrı, Ma'but], tek bir İlah!.. Doğrulmamıştır, doğurmamıştır da asla! Tekrar döndürecek [tüm insanları] hayata (i'âde), çıkardığı gibi onları ilk kez O, varlık alanına!.. O'dur öldüren ve nihayet diriltecek olan da... O'dur işte erkeği de yaratan, dişiye de; Ahiret'in Rabbi, dünyanın da...".

"Esas meseleye gelince; Ey İyâd halkı, nerde Semûd ve Ad? Nerde babalarımız ve ecdat? Hani nerde hastalar ve onu ziyarete koşanlar? Hepsinin dönüp varacağı bir yer var! Kuss, yemin eder kulların Rabbine ve yeryüzü döşegini yayıp serene ki, sizler muhakkak, tek olarak diriltileceksiniz itişip kakaşacağınız o [Kıyamet] gününde! Sura üfürüldüğünde, yıkım boruları (nâkûr) çaldığında, arz güneşin nuru ile aydınlandığında, öğüt veren öğüdünü verip de, ümitsiz olan oradan uzaklaştığında, dikkatle bakan ise gerçeği gördüğünde ki, yazıklar olsun, nefsinin kendisini o apaçık ve maruf olan Hak'tan, o göz alıcı nurdan, hüküm (fasl) günündeki o büyük arz olunuştan ve adalet terazisi [inancı]ndan uzaklaştırmış olana.. Kadir olan [Allah] hükmünü verdiği, uyarıcı [Peygamber] şahitlik yaptığı, yardımcılarının uzak durduğu ve kusur ile hatalarınca ortaya çıktığı o zaman, bir grup cennette olacaktır, bir grup ise tutuşturulmuş ateşte!..". Bunu aktaran ravi şunları da ilave eder: "Yine o, falan falan.... beyitleri söyleyen kimsedir. (Ravi, ona ait beyitleri okur). Bunun üzerine Resûlullah der ki: "Her ne kadar unutmuş olsam da, onun, 'Ukâz panayırında, kırmızı bir deve üzerinde insanlara hitap edişini asla unutamam. [Fakat öyle bir söz söylüyordu ki, şu an hatırlayacağımı sanmıyorum.". Bunun üzerine Ebu Bekir, 'Ey Allahın Resulü, şiirler benim ezberimde; o gün ben de 'Ukâz Panayırında bulunmaktaydım. Kuss,

hutbesinde dedi ki]⁷⁴ : " Ey insanlar toplanın ve dinleyin; dinlediğinizde de iyice belleyin; iyice bellediğiniz zaman ise ondan yararlanın ve söyleyin! Söylediğinizde de doğru olun! Yaşayan ölür, ölen ise geçip gider; gelecek olan şey, mutlaka gelir! Yağmur ve bitki, diriler ve ölümler! Zifiri karanlık gece, burçlarla yüklü sema; ısıll ısıll yıldızlar, coşup kabaran denizler, aydınlık ve karanlık, günler ve geceler, iyilikler ve günahlar!.. Hiç kuşku yok ki göklerde haberler, arzda ise ibretler var; göz bunlarda şaşı- rıp affallar... [Arz] konulmuş bir sergi, [sema], yükseltilmiş bir tavan; batan yıldızlar, asla kabarıp taşmayacak olan denizler⁷⁵...". Sonra de- vamlı şöyle dedi: "Ey insanlar! Allah'ın, Kendisine, sizin şu benimseyip üzerinde bulunduğunuz dinden daha sevgili olan bir dini vardır ve bu dinin gelme zamanı ve anı şimdidir!". Şöyle sürdürdü hitabını: "Neler oluyor bana; insanların gittiklerini görüyorum, ama geri dönmüyorlar?!.. Gittikleri yerden hoşnutlar mı da, orada kaldılar, yoksa unutulduklar da, uykuya mı daldılar orada?!.."⁷⁶ . Ravi şöyle diyerek sürdürür sözlerini: "Allah'ın Resulü bir kısım sahabesine yönelerek, dedi ki: 'Hanginiz bize onun şiiirini anlatır?'. Ebu Bekir hemen, "Babam anam sana feda olsun, ben Kuss'un, 'Çağların kaybolup giden o ilk nesillerinde, pek çok ibret ve dersler vardır bize!..' dediği o günde yanında bulunanlardanım...". Nihayet râvinin anlattığına göre Hz. Peygamber onun hakkında demiş- tir ki, "Allah Kuss'a rahmet etsin! Kıyamet gününde onu [Allah], ayır bir ümmet olarak diriltecektir..."⁷⁷ .

74 [el-Alûsî, Mahmud Şükri, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 245 [Çev.]

75 [Veya, "Hareket edip duran yıldızlar ve asla batıp kaybolmayacak denizler ..." (el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 245) [Çev.]

76 [Hitabet sanatına, hutbeyi yüksek bir yerde okumak, 'emmâ ba'd: ...imdi' kalıp ifadesini ilk kez kullanmak, 'el-Beyyinetu 'alâ men idde'â ve'l-yemînu 'alâ men enkeru: İddia edene delil, inkar edene de yemin gerekir!' düstûrunu ihdas etmek, hutbe okurken bir kılca veya bir değneğe dayanmak usulünü ilk kez ihdas etmek ve uygulamak gibi yenilikler de getirmiş olan Kuss ibnu Sâide, hitabesini şöyle sürdürmüştür: 'Ey İyâd topluluğu!.. (...) Nerede o acı- masız Firavunlar? Hani nerede binalar kurup da onu yükselten, derken süsleyip tezyin eden, mal ve evladın kendisini aldatmış olduğu o kimseler, nerede hani? Nerede o azgınlık yapan, taşkınlıktan, mal ve mülk biriktirip de yıgıldıkça yığan, sonra da, "Ben sizin en büyük efendinizim (rabb)!" diyen? Onların malları sizden daha çok, ömürleri de sizden daha uzun değil miydi?!.. Ne var ki, toprak onları göğsünde öğütüp un ufak etti, geçen uzun yıllar içinde onları param parça edip, darmadağın yaptı; işte onların çürümüş kemikleri, çatıları duvarlarının üstüne üstüne göçmüş evleri; vahşi kurtlar şenlendiriyor şimdi bu haneleri!.. Hayır hayır, doğrusu O- dur ancak hak ma'bud!..." (Fehmi, Mehmed, a.g.e., s. 20-22); el-Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, II, 246; yine bkz. Çağatay, a.g.e., s. 164-166] [ÇEV.]

77 İbnu Kesîr, a.g.e., II, 215-217. [Kuss ibnu Sâide hakkında yine bkz. Kapaç, Mehmet Ali, "Kus b. Saide", TDV. İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2002, XXVI, 460 [Çev.]

f) Haniflerin veya hanifliğin inancı...

Bütün bunlardan sonra, bu haniflerin inancı kesin olarak nedir? Hanifliğin aslı nedir?

Raviler hanifliği, “İbrahim’in dini” olarak nitelemişlerse de biz, bu inanç, Kuran onu açıklayıp da vurgulamadan önce Peygamberin atası olan İbrahim’e nispet edilmekte miydi, yoksa böyle bir nispeti raviler ve tarihçiler mi Kuran’dan çıkardılar, bu konuda kesin bir şey söyleyemiyoruz!

Biz kesin bir cevap sunamıyoruz, fakat bununla birlikte kaynaklarımızda yaygın olan görüş, “haniflik: hanîfiyye” ifadesinin, ‘meyletti’ anlamında olan “*ha-ne-fe*’ fiilinden türediğidir; “Buna göre el-hanîfiyye: haniflik sözcüğünün lügatteki manası, “meyletmektir”. Haniflik inancı da İbrahim’e, “o, Allah’ın dinine meylettiği için” nispet edilmiştir. Yine denildiğine göre, “Cahiliyye döneminde ‘hanîf, Kabe’yi hacceden, cünüplükten yıkanan ve sünnet olan kimse idi; İslam geldiği zaman ise ‘hanîf, “Müslüman”ın sıfatı oldu”.

Kimi araştırmacılar, “h-n-f” lafzının, İslam öncesi Arap bölgelerinde hakim olan dillerde de bilindiğini söylemektedir. İçlerinde sözlüklerin de bulunduğu Arapça kaynaklar ‘tehannefe: putlara ibadeti terk etti, Müslüman oldu, ibadet etti, meyletti’ lafzı ile ‘tehannüs: ibadet etti, günahattan çıkararak bir fiil yaptı’ lafzı arasında bir irtibat kurup her ikisinin de aynı manaya geldiğini söylediği için, kimi müsteşrikler, lafzın, İbranice bir asıldan, yani “*tehinyus*” kelimesinden geldiğini, sonra da “*et-tehannüs*” şeklinde Arapçalaştığını söylemişlerdir⁷⁸.

Hangisi olmuş olursa olsun, insanların, İslam’ın gelmesinden önce Arapça rivayetlerde, “hunefâ’: hanifler” diye niteledikleri kimseleri ayırt eden özellik, züht ve tevhide yönelerek kendini ibadete hasretmek, putlara tapınmayı eleştirmektir; ki bu durum da, Kureyş’in, özellikle de Mekke’de oturmakta olan kimselerin öfkesini onlara karşı kıskırtıyordu; zira bütün Araplar hem onların putlarını ziyaret ediyorlar, hem bu vesileyle, Kureyş’in yararlanmakta olduğu önemli bir ticari piyasa da meydana geliyordu. Bu sebeple Kureyş bu hanif kimselere baskı yapıyor, bu sebeple onlar da, kendi inançlarına davet etmek üzere, bir yerden başka bir yere, bir kabileden diğere bir kabileye göç edip duruyorlardı. Bunlar içinde Hıristiyan olan veya sonradan Hıristiyan olmuş olup da Hıristiyanlığı üzere

78 [‘Hanîf’ lafzının etimolojisine dair geniş değerlendirmeler için bkz. Kuzgun, Şaban, “Hanîf” maddesi, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XVI, 33-39; Buhl, F., “Hanîf” maddesi, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1977, V-1, 215-217] [Çev.]

kalmış olan kimseler olduğu gibi, İslam zuhur ettiğinde Hıristiyanlığı terk edip İslam'ı kucaklamış bulunan kimseler de var idi⁷⁹.

Araştırmacılardan bazıları da, “hanifliğin” bir “Nasârâ” fırkası olduğu⁸⁰, bu fırkanın görüşününse; İsa hakkında, onun bir beşer olup bir anne ve babadan doğduğunu, annesinin Meryem, babasının da Yûsuf-ı Neccâr olduğunu söyleyen havari Matta'ya nispet edilen İncil'e dayanarak, tevhit ve teslis hususunda Yahudilikle Hıristiyanlığın arasını uzlaştırma anlayışına dayandığı görüşündedirler. Bu görüş eğer doğru kabul edilirse, o zaman denilebilir ki bu hanifler olgusu, doğrudan ya da dolaylı olarak Arius mezhebinin bir uzantısıdır. Daha önce de detaylı bir şekilde açıkladığımız gibi, Hz. Mesîh'in beşeri bir tabiata sahip olduğunu söyleyen Arius'un mezhebi, Arabistan yarımadasının kuzeyinde Suriye ve Filistin'den ta Irak ve İran (Faris)'a kadar yayılmıştı; ayrıca bu mezhebin davetçileri Arap yarımadasının en uç noktalarında bile hareket halindeydiler. O zaman, ister propagandistler aracılığıyla olsun, isterse daha sonraki bir bölümde de anlatacağımız gibi, Şam, Yemen ve Habeşistan ile kesintisiz bir ilişki içinde bulunan Kureyşli tacirler vasıtasıyla olsun, onların bu davetlerinin mutlaka Mekke'ye de ulaşmış olması gerekir.

79 İslami kaynaklar şu gelen kimseleri hanifler arasında zikrederler: Hz. Peygamber'in büyük dedesi Kusayy ibn Kilâb, dedesi Abdulmuttalib, Kuss ibn Sâide el-İyâdî, Zeyd ibn Amr ibn Nüfeyl, Ümeyye ibn Ebî's-Salt, Erbâb ibn Riâb, Süveyd ibn Amir el-Mustalakî, Es'ad Ebû Kerb el-Hımyerî, Vekî' ibn Seleme el-İyâdî, Umeyr ibn Cundeb el-Cühenî, Ardiyy ibn Zeyd ely-İbâdî, Ebu Kays Sırme ibn Ebî Enes, Seyf ibn Zîyezen et-Temîmî, Varaka ibn Nevfel el-Kuraşî, Amir ibn Zarb el-'Udvânî, Abdu't-Tâbiha ibn Sa'leb ibn Vebra ibn Kudâ'a, 'Allâf ibn Şihâb et-Temîmî, el-Multemis ibn Umeyye el-Kinânî, Zühey ibn Ebî Sülmâ, Hâlid ibn Sinan ibn Ğays el-'Absî, Abdullah el-Kudâ'î, Abîd ibnu Abras el-Esedî, Ka'b ibn Lü'ey ibn Ğâlib el-Kuraşî.

[Listede yer alan şahsiyetlerin hayat hikayeleri için bkz. el-Alûsî, Şükrî, *Bülûġu'l-Ereb*, II, 244-285[Çev.].

80 Şeyho, Levîs, *en-Nasrâniyye ve Adâbuhâ beyne Arabî'l-Cahiliyye*, I, 119.

